

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК 316

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ П.В. Кутуєв

«__» _____ 20__ р.

Магістерська дисертація

на здобуття ступеня магістра

зі спеціальності 054 «Соціологія»

**на тему: «Модернізація політичної культури українців: соціологічний
вимір (на прикладі м. Чернігова)»**

Виконала:

Студентка VI курсу, групи СЛ-61м

Рубаха Ганна Ігорівна _____

Керівник:

доцент кафедри соціології,

к. філос. н., доцент

Пиголенко І.В. _____

Рецензент:

доцент кафедри теорії та практики

управління, к. філос. н., доцент

Архипова Є. О. _____

Засвідчую, що у цій магістерській
дисертації немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних посилань.
Студент (-ка) _____

Київ – 2018 року

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-науковою програмою
 Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Соціологія модернізації та науково-технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ П. В. Кутуєв

«___» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію студентці
Рубасі Ганні Ігорівні

1. Тема дисертації «Модернізація політичної культури українців: соціологічний вимір (на прикладі м. Чернігова)», науковий керівник дисертації Пиголенко Ігор Вікторович, к. філос. н., доцент, затверджені наказом по університету від «16» 03 2018 р. № 949-с
2. Термін подання студентом дисертації 11. 05. 2018 р.
3. Об'єкт дослідження – політична культура як основоположний елемент стабільності суспільства.
4. Предмет дослідження – чинники формування та фактори, що впливають на зміну політичної культури українського суспільства в період соціальних змін.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
 - дослідити виникнення та генезис поняття «політична культура»;
 - проаналізувати проблему формування політичної культури в Україні;
 - здійснити моніторинг змін рівня політичної культури на прикладі м. Чернігова та порівняти результати 2018 року з проведеним у 2016 році авторським дослідженням;
 - розробити рекомендації щодо впливу держави на становлення політичної культури в Україні.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу – 6 додатків:

- Таблиці моніторингового дослідження в рамках проекту «Українське суспільство»;
- Складові шкали ставлення до влади, розробленої Дж. Реєм та їх показники у дослідженні політичної культури українців Центром Разумкова у 2017 році;
- Розподіл населення м. Чернігова за статтю і віком;
- Інструментарій дослідження (бланк інтерв'ю);
- Інструментарій дослідження (інструкція для інтерв'юера);
- Розподіл відповідей респондентів у дослідженнях 2016 та 2018 років.

7. Орієнтовний перелік публікацій – 2 найменування:

Рубаха Г. І. Політична модернізація суспільства в категоріях інституціоналізації / Г. І. Рубаха // Матеріали ІХ Міжнародної наук.-практ. конф. (23-24 листопада 2017 р.) Сучасні проблеми управління: імперативи сталого розвитку: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, О. А. Акімова, К. О. Семенова]. – К. : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. – С. 137-138.

Рубаха Г. І. Політична культура мешканців м. Чернігова: результати соціологічного опитування / Г. І. Рубаха // Матеріали VII міжнародної наук.-практ. конф.(м. Київ, 29-30 листопада 2016 р.) Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, П. В.Кутуєв]. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – С. 260-262.

8. Дата видачі завдання лютий 2018 р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Вересень-жовтень 2017 р.	«Виконано»
2.	Формування джерельної бази	Вересень 2017 - лютий 2018 р.	«Виконано»
3.	Складання розгорнутого плану	Жовтень –листопад 2017 р.	«Виконано»
4.	Підготовка першого розділу	Лютий 2018 р.	«Виконано»
5.	Підготовка другого розділу	Березень 2018 р.	«Виконано»
6.	Підготовка третього розділу	Квітень 2018 р.	«Виконано»
7	Оформлення бібліографічного апарату	Травень 2018 р.	«Виконано»
8.	Підготовка автореферату	Травень 2018 р.	«Виконано»

Студент

Рубаха Г. І.

Науковий керівник дисертації

Пиголенко І. В.

АНОТАЦІЯ

Рубаха Г. І. «Модернізація політичної культури українців: соціологічний вимір (на прикладі м. Чернігова)». — На правах рукопису.

Магістерська дисертація за спеціальністю 054 – Соціологія. – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2018. – 118 с., 3 іл., 7 табл., список джерел з 60 найменувань, 6 додатків.

Дисертація присвячена проблемі формування політичної культури в умовах українського суспільства. В роботі узагальнені теоретичні підходи до визначення поняття «політичної культури» та її структурних елементів. Виявлено проблеми та чинники формування політичної культури в Україні. Розглянуто сучасні модернізаційні теорії, які пояснюють зрушення політичної культури в період суспільних трансформацій. Проаналізовано підходи до аналізу політичної культури, що склались в межах українських дослідницьких центрів. Встановлено типові характеристики політичної культури українців та її динаміку (на прикладі м. Чернігова).

Ключові слова: політична культура, структура політичної культури, політичні орієнтації, політична поведінка, цінності, політична модернізація.

ABSTRACT

Rubakha H. I. Modernization of the political culture of Ukrainians: the sociological dimension (for example, the city of Chernihiv). — Manuscript.

Master's thesis on speciality 054 – Sociology. – National technical university of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of sociology. – Kyiv, 2018. – 118 p., 3 fig., 7 tabl., 60 sources, 6 appendix.

The thesis is devoted to the problem of formation of political culture in the conditions of Ukrainian society. Theoretical approaches to the determination of the concept of «political culture» and its structural elements. The problems and factors of formation of political culture in Ukraine are revealed. Modern modernization theories are considered, which explain the changes of political culture during the

period of social transformations. The approaches to the analysis of political culture, which have developed within Ukrainian research centers, are analyzed. The typical characteristics of the political culture of Ukrainians and their dynamics (for example, the city of Chernihiv) are established.

Key words: political culture, political culture structure, political orientation, political behavior, values, political modernization.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	13
1.1. Поняття «політична культура» та її структурні елементи.....	13
1.2. Основні шляхи, чинники та проблеми формування політичної культури в умовах українських реалій	25
РОЗДІЛ II ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.....	37
2.1. Модернізація політичної системи суспільства в категоріях інституціоналізації та соціальної мобілізації.	37
2.2. Ціннісний аспект трансформації політичної культури як наслідку соціальних змін.....	49
РОЗДІЛ III МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	61
3.1 Типологічні характеристики політичної культури українців: вторинний аналіз результатів соціологічних досліджень.	61
3.2. Програма соціологічного дослідження на тему: «Сучасний стан політичної культури населення м. Чернігова»	74
3.3. Порівняльний аналіз характеристик політичної культури населення м. Чернігова 2016 та 2018 років.....	80
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми магістерської дисертації. Сучасний світ переповнений процесами постійних соціальних змін, трансформацій та модернізації усіх сфер життя суспільства. Зміна політичних режимів, переоцінка норм та цінностей, перебудова економічної системи – усі ці явища, які характеризують процес загальної модернізації суспільства, можливо спостерігати і в сучасній Україні.

Політична культура в буденному розумінні є сукупністю норм, поглядів, цінностей, орієнтацій, що спрямовують діяльність людини в політичній сфері суспільства. Роль політичної культури в суспільстві головним чином інтегруюча, об'єднуюча точки зору, а точніше її метою є створення єдиних цінностей, поглядів та норм політичної поведінки.

Перебудова політичної системи України внаслідок переходу від тоталітаризму до демократизму визначила необхідність якісних трансформацій усіх сфер життя, насамперед політичної системи суспільства. Підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, анексія АРК, неоголошена війна на Сході України, розчарування українців, пов'язані з діями уряду та президента, нестабільне соціально-економічне становище – усі ці події та процеси спричинили культурні та ціннісні зрушення у політичній свідомості громадян.

З одного боку, ми спостерігаємо підвищення громадянської активності, рівня політичної участі у суспільних процесах, а з іншого – бачимо ситуативність проявів політичної самосвідомості членів суспільства. Формування високого рівня політичної культури (панування гуманістичних цінностей, переважання політичної участі над нігілізмом, високий рівень політичної компетенції громадян та ін.) є необхідною умовою становлення демократичного режиму та досягнення стабільного розвитку в нашій країні.

Об'єктом дослідження є політична культура як основоположний елемент стабільності суспільства.

Предметом дослідження виступають чинники формування та фактори, що впливають на зміну політичної культури українського суспільства в період соціальних змін.

Мета роботи – визначити особливості формування та трансформації політичної культури в Україні. Відповідно до мети, необхідним є виконання таких завдань:

- 1) дослідити виникнення та генезис поняття «політична культура», його розуміння в науковому дискурсі;
- 2) окреслити шляхи та чинники формування політичної культури в українських реаліях;
- 3) проаналізувати проблему формування політичної культури в Україні;
- 4) визначити вплив соціальних змін на трансформацію політичної системи суспільства;
- 5) висвітлити модернізаційні зміни політичної культури українського суспільства;
- 6) за допомогою вторинного аналізу проведених в Україні досліджень, виокремити індикатори, за якими інтерпретується стан політичної культури;
- 7) здійснити моніторинг змін рівня політичної культури на прикладі м. Чернігова та порівняти результати 2018 року з проведеним у 2016 році авторським дослідженням;
- 8) розробити рекомендації щодо впливу держави на становлення політичної культури в Україні.

Наукова розробленість проблеми дослідження. Перше обґрунтування концепту політичної культури можна знайти у працях Й. Гердера, проте джерела її сучасної генези пов'язують з соціально-психологічною концепцією Г. Алмонда. На Заході вагомий внесок у розробку теорії політичної культури внесли також С. Верба, Л. Пай, У. Розенбаум, М. Дюверже, Л. Даймонд, Р. Інглхарт та ін. В Україні дослідженню окремих аспектів політичної культури

присвячені праці Є. Головахи, В. Григор'єва, М. Головатого, М. Михальченка, О. Нагорної, В. Нагорного, Н. Паніної, Л. Півневої, О. Піхуна, Ю. Пахомова, І. Поліщука, О. Проскуріної, О. Рудакевича, В. Степаненка, М. Требіна, В. Ребкала, М. Хилька та ін.

Появі теорії модернізації передувала поява марксизму. Карл Маркс заклав домінуючу ідею усіх модернізаційних теорій. В подальшому різні концепти теорії модернізації розробляли такі відомі вчені як С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Блек, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, С. Хантінгтон, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер, П. Штомпка, Є. Тирик'ян, Р. Інглхарт та інші. Дослідженням питань окремих напрямів трансформаційних і модернізаційних зрушень в політичній сфері суспільства займалися Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Журавський, О. Чемшит.

Методи дослідження. У дисертації для розв'язання поставлених завдань використано низку методів: аналіз (при визначенні чинників формування політичної культури, уточнення її сучасного стану, поясненні процесів політичної модернізації в українському суспільстві, виявленні впливу соціальних змін на стан політичної культури); синтез (зادля узагальнення існуючих підходів до розуміння політичної культури та загальних рис і тенденцій її розвитку); систематизація (при висуванні гіпотез та операціоналізації основних понять емпіричного дослідження); порівняння (при встановленні змін та незмінних рис у стані політичної культури мешканців м. Чернігова); методи статистичної обробки даних з використанням програми SPSS. Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають: вторинний аналіз даних загальнонаціонального моніторингового дослідження, зокрема опитувань 2016 року у рамках проекту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» ($n = 1800$); дані, зібрані в ході авторського дослідження стану політичної культури українців (на прикладі м. Чернігова) у 2016 ($n=200$) та 2018 роках ($n=200$).

Важливими методологічними підвалинами дисертації є праці зарубіжних та вітчизняних соціологів, у яких досліджено зміст поняття політичної культури, чинники її формування та трансформації, а також встановлено тип політичної культури українського суспільства.

Наукова новизна результатів, одержаних в дисертації:

- узагальнено індикатори, на основі яких встановлюється стан політичної культури;
- вперше у вітчизняній соціології здійснено теоретичне узагальнення існуючих концепції політичної культури; встановлено зв'язок її стану з соціальними змінами, що відбуваються не лише в політичній, а й в соціально-економічній сферах;
- здійснено моніторинг змін політичної культури жителів м. Чернігова;
- вироблено рекомендації щодо впливу державних інститутів на формування політичної культури участі.

Теоретична цінність роботи. Результати дослідження особливостей політичної культури українців уможливають більш поглиблене розуміння процесів трансформації як її структурних елементів, так і якісної зміни політичної культури загалом.

Практична цінність роботи полягає в тому, що визначення проблем формування політичної культури можуть бути використані для розробки ефективної системи політичної освіти, впровадження працюючих механізмів становлення особистості як політичного суб'єкта, налагодження політичної комунікації між суспільством та владними структурами, а також викорінення елементів, що вносять дестабілізуючі фактори у функціонування політичної системи.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та рекомендацій, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг роботи – 118 сторінок, з них – основного тексту – 81 сторінка. Список використаних джерел містить 60 найменувань.

Апробація результатів дисертації.

Рубаха Г. І. Політична модернізація суспільства в категоріях інституціоналізації / Г. І. Рубаха // Матеріали ІХ Міжнародної наук.-практ. конф. (23-24 листопада 2017 р.) Сучасні проблеми управління: імперативи сталого розвитку: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, О. А. Акімова, К. О. Семенова]. – К. : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. – С. 137-138.

Рубаха Г. І. Політична культура мешканців м. Чернігова: результати соціологічного опитування / Г. І. Рубаха // Матеріали VII міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29-30 листопада 2016 р.) Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв]. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – С. 260-262.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Поняття «політична культура» та її структурні елементи

Аналіз досліджень проблем політичної культури демонструє багатоманітність підходів та відсутність єдиного загальноприйнятого визначення цього терміну. Переважно це пояснюється складною природою самого явища політичної культури, різноманіттям її проявів та складною структурою. Ще одним не менш важливим фактором є деяка суб'єктивність дослідників: політична культура вивчалася у різних історико-економічних та соціально-політичних умовах під впливом сформованих позицій і поглядів.

В минулому різноманітні аспекти політичної культури – характер зв'язків між соціальною структурою суспільства та культурою, особливості політичної поведінки людей різних національностей та культур та багато інших – вивчались багатьма дослідниками, серед яких: Аристотель, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіль, М. Вебер та інші. Автором поняття у загально філософському тлумаченні вважається Й. Гердер, який розглядав проблеми політики та культури. У своїй праці «Ідеї до філософії історії людства» (1784) він вперше використав словосполучення «політична культура», «зрілість політичної культури», однак науково обґрунтованого визначення не надав [11, С. 333, 368].

Наголошуючи на онтологічних та гносеологічних засадах політичної культури, проводив її аналіз український філософ польського походження В'ячеслав Липинський. У своїй праці «Листи до братів хліборобів» (1919–1926 рр.) вчений зазначав: «Політична культура нації проявляється в хотінню і умінню її провідної верстви використовувати для політичної творчості дані політичної науки і політичного досвіду» [28, С. 344, 352]. Тут ми погоджуємось з думкою українського вченого М. Кравця, що таке «визначення політичної культури, що його запропонував науковець [В. Липинський *авт.*], –

не що інше, як узагальнене поняття сукупності тогочасних термінів, адекватних сутнісному змісту політичної культури першої чверті XX століття» [23, С. 77].

Здійснив свій внесок В. Липинський і у дослідження рівнів політичної культури. На думку вченого, рівень політичної культури залежить від трьох факторів:

- 1) історичний досвід країни, традиції та цінності, що передаються з покоління в покоління;
- 2) волюнтаризм або рівень відповідальності громадян за процеси, що відбуваються в країні, а також спроможність членів суспільства впливати на політичні процеси;
- 3) здатність членів суспільства до аналізу суспільно-політичних явищ, їх причин та наслідків [28, С. 352].

Отже, чим вище рівень засвоєння людиною історичного досвіду, особиста відповідальність за події суспільно-політичного характеру, рівень участі у політиці та здатність до виявлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших політичних подій і явищ, тим вище рівень політичної культури такого суспільства.

Більшість дослідників, зокрема й українських вважають, що широкого вжитку у соціальних та політичних науках термін «політична культура» набув у 60-х рр. XX ст. завдяки дослідженням американських політологів Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Д Пауелла та ін. У цей період вчені випустили серію праць, завдяки яким було здійснено концептуалізацію поняття та був сформований класичний підхід до вивчення зазначеного явища.

Г. Алмонд у своїй праці «Порівняльні політичні системи» вперше обґрунтував доцільність використання терміну «політична культура»: «Кожна політична система включена в конкретну модель орієнтацій на політичні дії. Я виявив, що корисно буде трактувати це як політичну культуру... Політична культура – не те саме, що загальна культура, хоча і пов'язана з нею... Тому що політична орієнтація охоплює пізнання, мислення і адаптації до зовнішніх

ситуацій, а також норм і цінностей загальної культури, це диференційована частина культури, вона має певну автономію» [23, С. 75].

У спільній з С. Вербою праці «Громадянська культура» Г. Алмонд розглядає політичну культуру як систему суб'єктивних установок, орієнтацій стосовно політичної системи та уявлень про роль особистості у цій системі. Вчені визначали різновиди політичних орієнтацій елементами політичної культури, ґрунтуючись на підході Т. Парсонса та Е. Шілза, згідно з яким «орієнтації» належать до інтерналізованих аспектів соціальних об'єктів та відносин і охоплюють когнітивні, афективні й оцінні компоненти. Дослідники так характеризують ці компоненти:

«1) когнітивна орієнтація, тобто знання та переконання стосовно політичної системи, її ролей та тих осіб, на яких покладено виконання цих ролей...

2) емоційна орієнтація, іншими словами почуття та відчуття стосовно політичної системи, її ролей, персоналу та якості функціонування;

3) оціночна орієнтація – судження та думки про політичні об'єкти, які в типових випадках виступають поєднанням ціннісних стандартів та критеріїв з інформацією та почуттями» [2, С. 30].

Вагомий внесок вчені Г. Алмонд та С. Верба внесли до методології дослідження стану політичної культури тієї чи іншої країни. Вони здійснили розробку запитань, за відповідями на які можна охарактеризувати тип та рівень політичної культури .

1. Якими знаннями володіє індивід стосовно своєї країни та її політичної системи? Яке його емоційне ставлення до цих характеристик? Які його думки і судження стосовно них?

2. Якими знаннями щодо політичних структур, еліт та лідерів він володіє? Які його почуття і думки стосовно цих структур, еліт та лідерів?

3. Якими знаннями володіє індивід щодо приведення політичного курсу країни в життя, про структури, індивідів, рішення? Які його почуття та думки з цього приводу?

4. Якою мірою він усвідомлює себе членом своєї політичної системи? Що знає про свої права, обов'язки і можливості впливати на ухвалення рішень? Які норми участі та поведінки він визнає і використовує? [2, С. 32-33].

Критика концепції Г. Алмонда та С. Верби полягала загалом у тому, що вчені зосереджували свою увагу на суб'єктивних чинниках – оцінках, орієнтаціях, применшуючи при цьому роль поведінки членів суспільства. Однак, не дивлячись на критику та спроби доповнити чи, навіть, відмовитись від методології Г. Алмонда та С. Верби, ця теорія і досі має багато прихильників серед вчених, а дослідження політичної культури різних суспільств продовжує базуватись на описаній вище схемі.

Так, польський соціолог Є. Вятр розглядає політичну культуру як сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки щодо взаємовідносин влади і громадян [9, С. 259]. До політичної культури вчений відносить:

- знання про політику, інтерес до неї;
- оцінку політичних явищ та того, як має здійснюватись влада;
- емоційну сторону політичних позицій (наприклад, любов до Батьківщини, ненависть до ворогів тощо);
- визнані в конкретному суспільстві зразки політичної поведінки, які визначають як слід діяти в політичному житті [9, С. 259-260].

Таким чином Є. Вятр поєднує в гармонічне ціле психологічні характеристики (про які писали Г. Алмонд та С. Верба) та певні зразки поведінки «як важливі риси культури, які визначають суспільні та політичні дії» [9, С. 261].

Л. Пай визначає політичну культуру як систему переконань, вірувань та почуттів, які спрямовують поведінку індивідів у політичній системі та здатні

упорядковувати політичний процес. [53, С. 61]. Він також зауважував: «Уявлення про політичну культуру припускає, що настанови, почуття і знання, які визначають політичну поведінку в будь-якому суспільстві й керують нею – це не просто випадкова сукупність, а внутрішньо послідовна єдність взаємоприпасованих елементів, що посилюють один одного» [15, С. 884-885].

За визначенням Л. Даймонда, «політична культура – це властиві певному народові погляди, настанови, цінності, ідеали, оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі у цій системі» [15, С. 884-885]. Він стверджував, що кожна соціальна група має свою політичну культуру. Зокрема, на думку вченого, еліти зазвичай дотримуються дещо відмінної системи цінностей, ніж більшість населення країни. Крім того, у різних етнічних чи, навіть, інституційних середовищах переважають свої погляди, ідеали та норми. Л. Даймонд вважав, що під політичною культурою нації слід розуміти «окрему суміш, або рівновагу, різних орієнтацій в межах одної країни» [15, С. 885]. Емпіричні дослідження Л. Даймонда, які він проводив у країнах Європи та Латинської Америки, дозволили стверджувати про пластичність (адаптацію до політичних змін у країні) політичної культури та її значну роль у становленні демократії [15, С. 887].

Свій внесок у теоретичну розробку поняття «політичної культури» та її структурних елементів здійснив американський вчений У. Розенбаум. Він трактує політичну культуру як модель орієнтації і поведінки в політиці, тобто враховує не лише світоглядний, а й діяльнісний аспект явища [53, С. 61]. У структурі політичної культури У. Розенбаум виокремлює три типи орієнтацій стосовно політичних об'єктів. Це орієнтації індивіда стосовно владних структур, стосовно інших політичних систем та стосовно власної політичної діяльності. Кожна з перелічених орієнтацій має свої компоненти (див. Рис. 1.1).

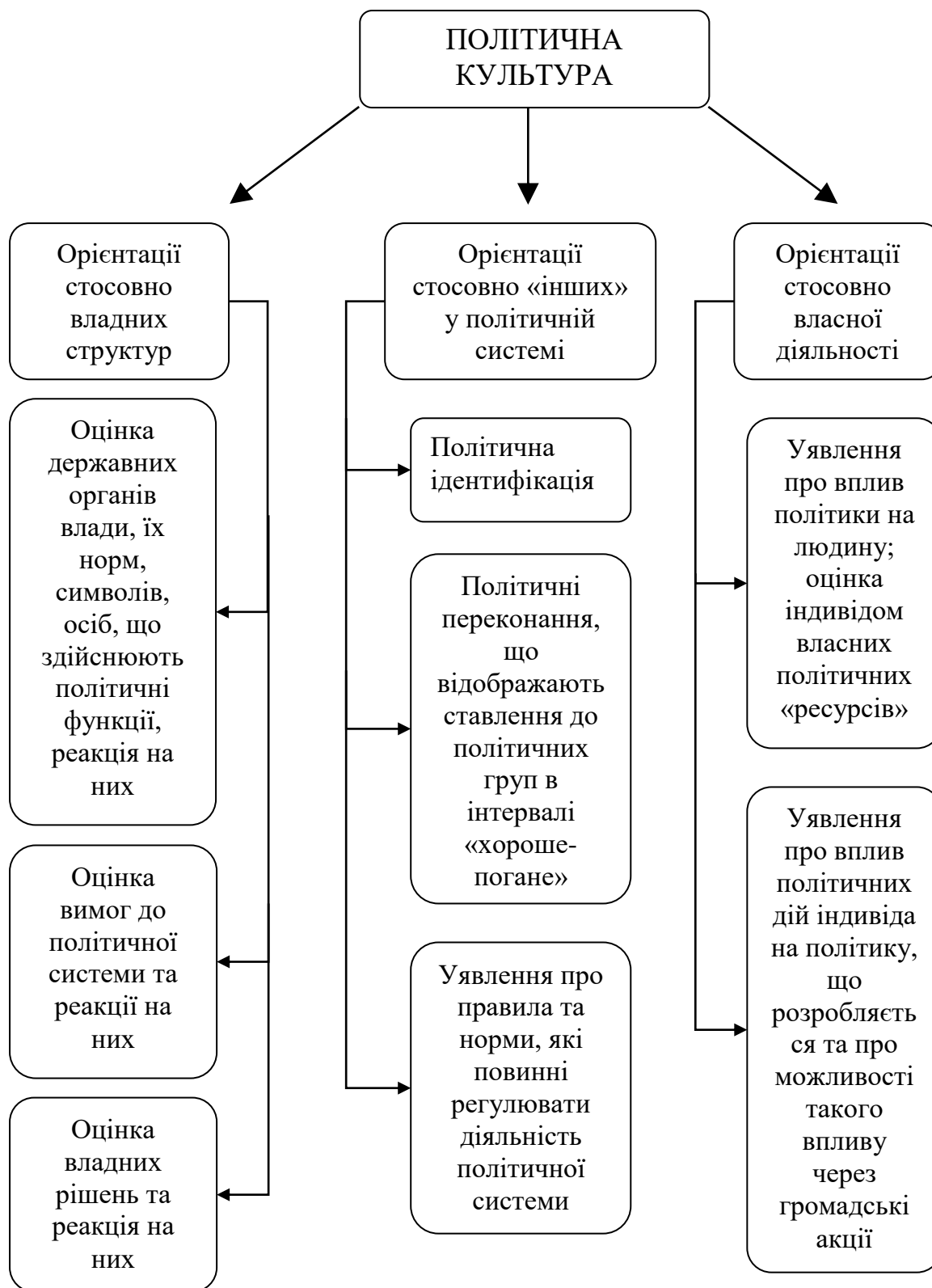

Рис. 1.1 Структура політичної культури за У. Розенбаумом [54, С. 7].

Ґрунтуючись на такій моделі, У. Розенбаум виокремив два типи суспільства, а точніше два його крайніх положення: суспільство фрагментарне та інтегроване.

Фрагментарне суспільство, або суспільство з фрагментарним типом політичної культури, характеризується відсутністю єдиного узгодженого рішення стосовно політичного устрою країни, як наслідок – нестабільним положенням уряду, мінімальним рівнем довіри між суспільними групами та відсутністю загальноприйнятих процедур залагодження соціальних конфліктів.

Для інтегрованого типу політичної культури характерними є протилежні риси: розвинене громадянське суспільство, відсутність протиріч та узгодженість політичних ідентифікацій, залагодження виникаючих соціальних конфліктів за допомогою громадянських процедур, високий ступінь довіри серед суспільних груп, лояльність стосовно існуючого політичного режиму, а також низький рівень політичного насилля. Такий тип політичної культури властивий та підтримується в країнах з високим рівнем освіти та матеріального забезпечення громадян [54, С. 7].

Р. Інґлхарт – сучасний вчений, науковий доробок якого ґрунтується на міжнаціональних емпіричних дослідженнях. Досліджуючи соціокультурні трансформації, які відбулися в західних суспільствах в 70-ті роки ХХ ст., вчений вивчав ціннісні зрушення у політичній свідомості громадян.

Оскільки, політична культура є складовою загальнонаціональної культури, вона за своїм змістом є набором певних історично обумовлених цінностей орієнтацій та установок, що регулюють поведінку людей у ситуаціях, що мають відношення до політики. Цінності – це та складова політичної культури, яка відповідає за створення так званих «ідеальних конструктів» – уявлень про поведінку політичних суб'єктів, про політичну систему; це політичні інтереси, бажання та ідеали.

Відповідно до концепції Р. Інґлхарта, найбільш стійкі ціннісні орієнтації та настрої суспільства є важливими елементами громадянської культури.

Вчений стверджує, що зміни умов існування призводять до зміни системи цінностей і носять насамперед історично обумовлений характер. Основними факторами, що впливають на зміну політичних цінностей, а, відповідно і на поведінкові прояви політичної культури, вчений вважає соціально-економічне становище у країні.

«Економічне зростання, – пише вчений, – підвищення рівня освіченості та інформованості, диверсифікація взаємодії між людьми збільшують об'єм матеріальних, когнітивних та соціальних ресурсів, які наявні в розпорядженні людини, посилюючи її матеріальну, інтелектуальну та соціальну незалежність»[20, С. 12]. Забезпечення високого рівня життя і безпеки у концепції постмодерних цінностей Р. Інглхарта виступають вирішальними чинниками соціокультурних трансформацій та зумовлюють якісні зрушення в культурі та менталітеті населення розвинених західних країн [52, С. 131]. Більш детально концепцію політичної модернізації та її значення у вивченні політичної культури, ми розглянемо далі, у другому розділі.

За часи незалежності теоретичні розробки терміну «політична культура» активно адаптувалися українськими соціологами. Окремі аспекти політичної культури вивчали О. Вишняк, Є. Головаха, А. Горбачик, М. Головатий, В. Матусевич, Л. Нагорна, О. Проскуріна, О. Резнік, В. Ребкало, О. Рудакевич, О. Стегній, В. Степаненко, М. Чурілов, М. Шульга та ін..

Вже на початку 1990-х років, вченими Інституту соціології НАН України (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов та ін.) було проведене загальнонаціональне опитування, на ґрунті якого було проведено аналіз стану політичної культури населення незалежної України. Політична культура розумілася вченими як сукупність поглядів, переконань, орієнтацій та зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності [22, С. 26]. Зосереджуючись на демократичних перетвореннях, що відбувалися на той час в країні, вчені для оцінки стану політичної культури використали такі показники:

1) рівень задоволеності й ступінь політичної довіри (показники емоційного ставлення до державних органів управління, партій та політичних лідерів);

2) політична поінформованість і компетентність (характеризує загальне ставлення до політики, наявність політичних знань і здатності оцінювати політичні події);

3) політична активність і залученість (індикатори участі населення у суспільно-політичному житті: участь у виборах, відвідування громадських та політичних заходів, членство у політичних партіях та громадських організаціях);

4) політична ефективність і готовність до соціального протесту (уявлення людей про особисту відповідальність та спроможність впливати на політичні рішення) [22, С. 26].

У подальшому, Є. Головаха в монографії «Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні» формує власний погляд на структуру політичної культури. Показниками її стану вчений вважає:

- 1) інтерес до політики;
- 2) залученість до громадсько-політичної діяльності;
- 3) політична ефективність;
- 4) політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних організацій);
- 5) ставлення до держави та перспектив її розвитку [22, С. 26].

Є. Головаха розуміє політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи. Сталі форми політичної свідомості – це політичні установки, орієнтації, переконання. Усталеними формами політичної поведінки, на думку

вченого, є вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи [22, С.26].

У теоретичному концепті Є. Головахи ми знаходимо багато спільного з теорією Г. Алмонда та С.Верби. Головною відмінністю точки зору українського соціолога є адаптування західно-орієнтованої теорії до реалій пострадянської України.

Досліджуючи феномен політичної культури, українська дослідниця Л. Нагорна виокремлює два концептуальні підходи, що склалися в сучасній науковій думці. Перший – так званий «психологічний» підхід. Вчені цього напрямку зосереджені на дослідженні типів орієнтацій на індивідуальному та груповому рівнях. Такий підхід використовується для аналізу рівня політичної компетентності членів суспільства, їх «готовності/неготовності діяти відповідно до усталених в суспільстві цінностей, принципів і норм, а також для характеристики мотивацій і якісного стану політичної свідомості та поведінки» [30, С. 15].

Другий підхід, на думку Л. Нагорної, складають «соціетальні» визначення, які ґрунтуються на розумінні політичної культури як «своєрідного індикатора рівня політичного розвитку, особливостей функціональних та формально-юридичних рис політичних систем, віддзеркалення особливостей ментальності, індивідуального й суспільного досвіду»[30, С. 15].

Сама вчена вважає політичну культуру єдністю «об’єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості й поведінкових стереотипів», яка надає політичній сфері цілісності й інтегративності [30, С. 16]. Обґрунтовуючи необхідність вивчення феномену політичної культури, вчена пише: «За її допомогою легко визначити рівень цивілізованості соціуму, культури політичного мислення й політичного спілкування, культури поведінки політиків і населення як суб’єктів політичного процесу... Вона фіксує «больові точки» у механізмах політичної комунікації» [30, С. 16].

Не можна оминати увагою внесок у теоретико-методологічний розвиток поняття «політична культура» на теренах України, який здійснив політолог О. Рудакевич. Вивчаючи політичну культуру у контексті української ментальності, вчений вводить поняття «національна політична культура». Національною політичною культурою О. Рудакевич вважає «сукупність історично сформованих на базі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру – політичних знань і уявлень, національних цінностей, ідеалів та ціннісних орієнтацій, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, традиційних політичних інститутів та національної ідеї, в яких зосереджена життєво важлива інформація про досвід народу, що забезпечує ефективне функціонування політичної системи нації, її відтворення на засадах наступності та мобілізацію спільноти на реалізацію національної ідеї» [43, С. 87].

Вчений пов'язує політичну культуру з історичним досвідом нації, з її національною ідеєю та поняттям ментальності. На його думку спільна національна ідея здатна впливати на стабільність суспільства та на ефективність функціонування політичних інститутів.

Вчений також розробляє структуру введеного ним поняття, виокремлюючи такі рівні: особистісний, соціогруповий, елітний, інституційний, системно-національний (див. Табл. 1.1). О. Рудакевич вважає, що важливо відокремлювати власне інституційний та політико-системний рівні, оскільки «функціонування нації як самоорганізованої політичної системи можливе лише за наявності політичних інститутів як спеціалізованих органів забезпечення політичної життєдіяльності нації» [43, С. 65]. На думку вченого, кожен політичний інститут володіє власними характеристиками політичної культури, які визначаються специфікою функціонування того чи іншого інституту в суспільстві.

Таблиця 1.1

Соціальні та інституційні рівні політичної культури нації за
О. Рудакевичем [43, С. 64].

Рівні політичної культури	Суб'єкти політики та політичної культури
Особистісний	Особа як член нації та громадянин
Соціогруповий	Народні маси, класи, етнічні, конфесійні та демографічні групи, населення регіонів
Елітний	Політична еліта
Інституційний	Держава, її інститути, органи місцевого самоврядування, партії, інші інститути громадянського суспільства, політична система загалом
Системно- національний	Нація (етнічна, політична етнополітична) як цілісна, самодостатня спільнота

На думку української політологині О. Царенко, політична культура – це органічна, загальна характеристика форм та зразків поведінки людей в публічній сфері, їх якісних цінностей, які проявляються в сфері публічної влади, яка втілює їх цілі стосовно змісту політики та закріплює норми та традиції взаємозв'язку держави та суспільства; це типовість однієї або групи країн [57].

Молода українська дослідниця Н. Новікова дає таке визначення політичної культури: «Політична культура – це особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, що відображають, закріплюють та реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті» [31, С. 68].

На думку українського філософа В. Лісового, структуру політичної культури складають 3 компоненти:

- 1) політична свідомість – уявлення, погляди, ідеї про суспільство та державу;
- 2) політична поведінка – поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу;

3) політичні інститути – їх залежність і вплив на попередні два елементи – свідомість, і поведінку [14, С. 40].

Узагальнюючи доробки зарубіжних та вітчизняних вчених, український політолог І. Поліщук зобразив структуру досліджуваного нами явища у концентрованому вигляді. На його думку, поняття політичної культури складається з трьох змістовних блоків:

«1) культура політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови);

2) культура політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність);

3) культура функціонування політичних інститутів (культура електорального процесу, культура прийняття та реалізації політичних рішень, культура врегулювання політичних конфліктів)» [38].

Розглянувши основні теоретичні концепти політичної культури західних та вітчизняних вчених, можна погодитися з російським ученим Ю. Пивоваровим, який стверджує, що «концепція політичної культури виникає як результат багатьох, до того ж різноспрямованих рухів, що відбувалися і всередині науки, і в суспільстві. В певний момент (середина 1950-х рр.) ці лінії перетнулися (чого, до речі, могло і не бути): спалах, прояснення розуму... і на світ народилася «політична культура» [43, С. 29-30].

1.2. Основні шляхи, чинники та проблеми формування політичної культури в умовах українських реалій

Вивчення політичної культури неможливе без встановлення механізмів її формування та трансформації, адже рівень культури є важливою передумовою функціонування політичної системи та становлення демократії.

В науковій думці досі не сформувалося єдиного підходу до визначення чинників та шляхів формування політичної культури. Аналізуючи

багатоманіття вітчизняних наукових точок зору, ми у своїй роботі виокремили декілька основних:

- соціально-психологічний підхід – основним шляхом формування політичної культури вчені цього напрямку вважають політичну соціалізацію індивіда;
- історико-культурологічний – вчені цього напрямку розглядають політичну культуру як складову загальнонаціональної культури, де чинником формування є історична обумовленість, а головним шляхом її формування вважається передача з покоління до покоління.

Розглянемо для початку соціально-психологічний підхід. Одразу необхідно сказати, що вчені цього напрямку не є одностайними у вирішенні питання першооснов, тобто що на що впливає: чи то сформована у суспільстві політична культура впливає на процес політичної соціалізації, чи то навпаки – становлення політичної культури особистості відбувається в процесі соціалізації.

Так, український науковець В. Береза вибудовує таку «ланцюгову» теорію: політична соціалізація – політична свідомість – політична культура. Розшифруємо. Політична соціалізація як процес впливає на становлення системи цінностей, орієнтацій, норм та установок особистості, сприяє їх засвоєнню та відтворенню у поведінці. Тобто, результатом політичної соціалізації можна назвати формування певного типу політичної свідомості людини. Політична свідомість, як вже зазначалось вище, є складовою політичної культури. Призначенням політичної культури вчений вважає «не лише опанувати сутність політичної сфери, знати закони та правила функціонування її елементів, а й забезпечення власної участі у політичному житті» [6, С. 90].

Синтезуючи описані нами соціально-психологічний та історико-культурологічний підходи, вчена О. Ващенко вказує, що «...Зазвичай лише високий рівень політичної культури, що складався протягом століть історико-

культурного розвитку та має міцний соціально-аксіологічний фундамент, здатний забезпечити суспільство стабільними та ефективними механізмами політичної соціалізації особистості» [6, С. 89]. Політична культура таким чином, має суспільно-формууючий характер. Відповідно до поглядів О. Ващенко, політична соціалізація залежить від рівня та характеру політичної культури. «Водночас, – пише вчена, – саме в процесі політичної соціалізації особистістю набувається певний ціннісно-смісловий фундамент політично-культурного характеру» [6, С. 89].

Наслідуючи представників символічного інтеракціонізму, український історик Ю. Секунова, вважає: «Формування політичної культури особистості відбувається в процесі політичної соціалізації, яка, є результатом міжособистісного спілкування, відбувається через спільну групову діяльність, в процесі якої людина поступово ототожнює себе з певною партією, організацією і починає реагувати у відповідності до її поглядів та настанов» [46]. Вчена вбачає подібність політичної культури з власне культурою: «Вона [політична культура] формує керівні принципи політичної поведінки, політичні норми й ідеали, що забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, надає цілісності й інтегрованості політичній сфері так само, як загальнонаціональна культура надає цілісності й інтегрованості суспільному життю в цілому» [46].

Український філософ Я. Арабчук також притримується соціально-психологічного підходу. Політичну культуру вчений вважає виразником політичного досвіду попередніх поколінь, сукупністю ціннісних орієнтацій, переконань і норм політичного життя. Політична соціалізація в свою чергу є засвоєнням політичної культури, адаптацією до існуючої політичної системи та засобом становлення особистості як суб'єкта політичного життя [1, С. 15-16].

Вітчизняна політологиня, О. Проскуріна, вивчаючи політичну культуру та політичну соціалізацію, вводить поняття культурної трансмісії. Основним її завданням є передача політичної культури від одного покоління до іншого, від

однієї соціальної групи до іншої» [41, С. 51-52]. Культурна трансмісія, на думку вченої, відбувається трьома шляхами:

1) підтримання й збереження існуючої політичної культури. На цьому шляху відбувається передача політичних поглядів, норм, орієнтирів, цінностей від покоління до покоління.

2) перетворення й переробка як попередньої так і сучасної політичної культури. З огляду на динамічність сучасних суспільств та трансформацію різних його сфер, політична культура адаптується, поєднуючи риси попередньої і нової сучасної культур.

3) створення нової політичної культури. Таким шляхом ідуть головним чином ті країни, які вперше здобули можливість вибору самостійного економічного, соціального й політичного шляху розвитку. До таких країн можна віднести й Україну пострадянського типу [41, С. 52].

Представником історико-культурологічного підходу в нашій роботі виступає О. Рудакевич, дослідник національної політичної культури. На його думку, політична культура формується «на базі національної ментальності національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціального характеру – політичних знань і уявлень, національних цінностей, ідеалів та ціннісних орієнтацій, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, традиційних політичних інститутів та національної ідеї...» [43, С. 63-64].

Політична культура є історично обумовленою, її системо утворюючим ядром, на думку вченого, є національна ідея.

Одним з основних імперативів національної політичної культури О. Рудакевич вважає становлення демократичних цінностей у суспільстві, а саме: «національний суверенітет, політичні права і свободи громадян, їхня рівність перед законом, виборність і змінність керівних органів, парламентаризм, відкритість влади тощо» [43, С. 148].

Н.В. Гаврилів у своєму баченні досліджуваної нами теми, зосереджується на когнітивній складовій політичної культури. Зокрема, на засвоєнні етнонаціональних аспектів політичної культури України, які знаходять свій прояв у таких напрямках:

- розуміння власного етносу, його унікальності;
- знання про етнополітичні утворення, теорії нації та міжнаціональних відносин;
- володіння основними поняттями та категоріями, що дають уявлення про суть політичних процесів у державі, формування власних політичних переконань;
- знання історичної генези української нації, формування компетентності в питаннях сучасної політичної ситуації;
- розуміння національної ідеї, наявність певної точки зору з приводу реалізації політичних інтересів держави та майбутнього нації [8, С. 99].

Існують й інші точки зору на механізми та фактори формування політичної культури, які ми не змогли віднести до жодного з перелічених вище підходів.

Осмислюючи процеси консолідації демократії та їх політико-культурні чинники Л. Даймонд виокремлює ряд інтегральних виявів політичної культури, формування та закріплення яких сприяють утвердженню демократичних принципів у суспільстві. Серед них: довіра до влади, толерантність громадян, їхня політична активність й ефективність, підтримка демократії, визнання її легітимності, протидія виявам авторитаризму тощо [15, С. 894-937]. Доцільно обмовитись, що аналізуючи перелічені чинники, можна встановлювати й рівень політичної культури громадян.

Суттєвий внесок у досліджувану нами тему зробила І. Галактіонова. Вона розробила матрицю на основі дихотомії «внутрішні-зовнішні» фактори розвитку політичної культури та дала їм характеристику (див. Табл. 1.2).

Розглянемо детальніше деякі з цих факторів.

Процес формування особистості як суб'єкту політичних процесів розпочинається у сім'ї. Родина транслює дитині політичні погляди та зразки політичної поведінки, допомагає засвоїти певні соціальні цінності. Освітні заклади прищеплюють основи політичних цінностей через заняття суспільствознавством та участь у громадському житті. Однолітки, як нам відомо, також мають значний вплив на формування поглядів та позицій підлітка, навіть якщо вони не мають на меті зорієнтувати індивіда у певному політичному напрямку.

Таблиця 1.2

Фактори формування політичної культури за І. Галактіоновою [10, С. 73]

Внутрішні фактори	Зовнішні фактори
<ul style="list-style-type: none"> • вплив найближчого оточення (родина, навчальні заклади, групи однолітків, трудовий колектив); • тип того місця, де людина мешкає постійно; • особливості психології людини. 	<ul style="list-style-type: none"> • ЗМІ; • ідеологія; • державний лад; • тип економічних відносин; • освіта; • масова національна культура; • державна молодіжна політика; • громадянська освіта.

Тип поселення, де мешкає людина, також здійснює свій вплив. «Чим вищий рівень урбанізації, тим швидше та ефективніше відбувається процес соціалізації. Надалі соціальне середовище буде впливати на формування родини, професійної кар'єри, стилю життя» [10, С. 74].

На формування політичної культури можуть впливати психологічні та соціальні чинники. До соціальних чинників можна віднести освіту, рівень та сферу зайнятості, місце проживання тощо. «Найсильнішими» факторами, на думку дослідниці, з одного боку є потреби, інтереси людини, а з іншого –

сформовані під впливом ідеологій, цінності. Необхідно зазначити, що вплив обох груп факторів є комплексним, взаємообумовленим.

Серед зовнішніх факторів І. Галактіонова виокремлює засоби масової інформації. Ми зі свого боку, в контексті сучасності, додамо ще й Інтернет. Величину впливу цих факторів неможливо применшити. ЗМІ та розвиток інформаційних технологій просто не дають індивіду можливості залишитись осторонь стосовно політичних подій. Однак вплив цих факторів не є однозначним. З одного боку під впливом інформації, що транслюють ЗМІ, людина, сама того не усвідомлюючи, неначе губка вбирає всі елементи нав'язуваної ідеології чи точки зору. З іншого боку багатоманітність ЗМІ та величезні масиви інформації на теренах Інтернету можуть спровокувати в особистості прагнення до відсортювання та фільтрації інформації.

Названий вище фактор є особливо актуальним у сучасних українських реаліях. Підкореність мас-медіа певним олігархічним особам, які сповідують дуже різноманітні погляди і позиції, як ніколи раніше здійснює маніпулятивний вплив на громадян. В такій ситуації суспільству дуже важко відокремити істинні події чи дані від суб'єктивного погляду зацікавлених осіб.

Значний вплив на політичну культуру має соціально-економічне становище в країні. На цьому також акцентує увагу Р. Інглхарт. На основі результатів міжнаціональних емпіричних досліджень, вчений зробив висновок, що соціально-економічний розвиток сприяє переходу від цінностей виживання до цінностей самовираження, що в свою чергу призводить до становлення демократичного режиму в країні [20, С. 15]. Задоволеність своїм суспільно-економічним становищем провокує громадян замислитись про вищі цінності: рівноправність статей у суспільстві, сповідування гуманістичних цінностей і, як наслідок, участь у громадському житті, формування високої екологічної культури тощо.

Політичні інститути, зокрема, держава і уряд є одним з найвагоміших чинників формування політичної культури суспільства. Тут не можна не

згадати засновника інституціоналізму, французького соціолога Е. Дюркгейма. О. Боднаров дуже влучно описує погляди мислителя: «Він [Е. Дюркгейм] вважав, що інститути, з одного боку, являють собою якесь ідеальне утворення у вигляді звичаїв і вірувань, а з іншого – такі звичаї і стереотипи матеріалізуються в діяльності соціальних організацій різних часів і народів» [7, С. 107]. Тобто, соціальні інститути транслиують у суспільство певні суспільні цінності, погляди, норми поведінки. Так само і держава як головний політичний інститут має приділяти увагу формуванню політичних цінностей, ідеалів, норм, а в сукупності політичну культуру громадян.

Держава ідеального типу через громадські організації, суспільно-політичні рухи та політичні партії має проводити політичну, ідеологічну, виховну діяльність своїх громадян. Члени суспільства мають інформуватися про ідеологію політичних партій, державний уклад, структуру політичної системи, про можливість комунікації між представниками політичної еліти та суспільством, а також про власну роль у політичних процесах. Цим закладається основа політичної свідомості та поведінки.

Тут слушно навести вислів С. Гантінгтона: «Існування політичних інститутів здатних втілювати суспільні інтереси і вирізняє політично розвинені суспільства від нерозвинених» [56, С. 46]. Найбільшої актуальності стабільне й ефективне функціонування політичних інститутів набуває в період трансформаційних процесів. Важливою передумовою успішної та безболісної модернізації політичної системи суспільства, необхідні зусилля з одного боку влади, яка через інститути поширить, прищепить та вкорінить політичні процедури та норми; а з іншого – участь членів суспільства у політичних процесах; формування політичної культури нового рівня. Така схема розвитку може бути корисною для виходу з політичної кризи сучасного українського соціуму.

В Україні на сьогоднішній день дослідники фіксують фрагментарність політичної культури, тобто відсутність єдиної думки, позиції, системи

цінностей. Це засвідчено в інформаційно-аналітичних матеріалах дослідження Центру Разумкова, проведеного у 2017 році: «Сучасна політична культура українського народу має фрагментарний характер, вона не є монолітною, адже бракує усталених компонентів, а багато з тих, що утворилися, до кінця ще не сформувалися» [36, С. 110].

До проблем формування політичної культури в Україні вчені відносять:

- відсутність цілісної системи політичної освіти;
- «розбалансування» політичної сфери через існування великої кількості громадських організацій, суспільних рухів, політичних партій, ідеологія яких побудована на протилежних засадах;
- поєднання великої кількості традицій, стереотипів, установок і емоцій: «прагнення стабільності і громадянського миру співіснує з бунтарством і недовірою до будь-якої влади, інститутів держави, політична активність інколи переходить у мітинговий негативізм і анархізм»;
- падіння суспільної моралі;
- комерціалізація ЗМІ;
- маніпуляція свідомістю громадян з боку можновладців;
- «неприродно велика кількість кандидатів у президенти і напрочуд щедрі передвиборчі обіцянки аутсайдерів – яскравий приклад політичної імітації»;
- «розтягування» голосів під впливом популістських обіцянок і т.д. [51, С. 35-36]

Авторський колектив монографії «Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики» (2016 р.) пропонують такі владні механізми впливу на формування політичної культури українського суспільства:

- формування концепції загальнонаціонального інтересу з чіткою відповіддю про напрям руху і його мету;
- стимулювання наукових досліджень на тему політичної культури;
- наукове обґрунтування орієнтації на компроміс у політичній етиці;
- вироблення нової культури консенсусу, моделі запобігання політичним інтригам, «чорному піару»;
- створення і ефективне функціонування розгалуженої системи громадянської політичної освіти;
- відкритість влади [51, С. 36-39].

Науковці також зазначають: «Політична культура населення високого рівня дозволяє громадянам робити вибір у схваленні або запереченні політики Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України, звужує межі маневру політичних демагогів. Цінності цієї культури, тональність суспільного діалогу, політичні реакції та емоції є не тільки індикатором сприйняття чи не сприйняття населенням України ідей політичних реформ, але й фактором корекції політики держави» [51, С. 35, 37]

Щодо проблем формування політичної культури українців висловлювався Є. Головаха. На його думку проблема нашого суспільства полягає в тому, що ми й досі не досягли певної критичної маси людей, готових брати на себе відповідальність. «За 25 років у нас не сформувався домінантний шлях особистості, готової брати її [відповідальність *авт.*] на себе. Але тренд очевидний, і ми бачимо це в моніторингах нашого Інституту соціології» [4].

На думку А. Сушко в контексті збройного конфлікту на Сході України, держава має створити умови для формування толерантності, як елементу політичної культури. Вчений пише: «перш за все, слід зняти вербальну агресію в ЗМІ і активно залучати науковців-гуманітаріїв до формування концепту національно-громадянської ідентичності. В умовах, коли Україна перетворена на об'єкт доволі агресивної інформаційної війни з боку сусідньої держави, а в

країні вже сформовані потенційні умови для глобального, широкомасштабного маніпулювання суспільною свідомістю, незрілість і несформованість гуманітарної політики – це пряма загроза національній безпеці» [49. С. 245].

В. Нікітенко акцентує увагу ще на одному з найважливіших умов формування гідного рівня політичної культури – на політичній участі. На думку вченого «розбудова політичних, економічних і соціальних структур демократичної держави можливе, лише за умови, якщо молода людина не тільки буде мати знання, які розкривають економічні, правові та інші сторони сучасного суспільства, а й перетвориться з об'єкта в активний суб'єкт політичних відносин. Більш того сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі й значення в житті суспільства та відповідальних дій згідно з власними переконаннями і цінностями» [32, С. 87]. Основними засобами формування активної позиції членів суспільства вчений вважає надання досконалої політичної освіти. Вона дасть змогу успішній політичній соціалізації індивіда, його інтеграції у політичну сферу життя суспільства та формуванню почуття відповідальності за власні дії чи бездіяльність. Успішна політична соціалізація є базою розвитку громадянського суспільства і здатна забезпечувати «істотну протидію політичній дестабілізації, конфронтації та загрозам національній безпеці» [32, С. 87].

Висновки до Першого розділу.

Політична культура визнається соціологами як явище, яке формується під впливом держави та має вплив на функціонування і стабільність політичної системи.

У трактуванні, якого ми будемо дотримуватись в нашій роботі, політична культура – це сукупність сталих норм, цінностей, ідеалів та уявлень особистості, які знаходять своє вираження у політичній діяльності.

В українських реаліях основними чинниками формування політичної культури ми вважаємо зовнішні та внутрішні фактори. Внутрішніми чинниками

є погляди, уявлення, позиції, інтереси, що формуються під час соціалізації. Ними можна вважати перейняті від батьків чи представників референтних груп інтеріоризовані у власні суспільно-політичні цінності. Зовнішні чинники – це вплив медіа, діяльність політичних інститутів, державних структур, а також соціально-економічне положення країни.

У часи трансформації політичної системи України, формування спільної єдиної політичної культури повинне стати самоціллю політичних інститутів. Взаємовплив політичної системи та політичної культури в період соціальних змін у суспільстві ми розглянемо у наступному розділі.

РОЗДІЛ II ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Модернізація політичної системи суспільства в категоріях інституціоналізації та соціальної мобілізації.

З огляду на плюралістичність та мультипарадигмальність соціології як науки, не викликає значного подиву твердження про існування величезної кількості визначень модернізації та ще більшої кількості підходів до опису її ознак, факторів та етапів.

У найзагальнішому буденному значенні модернізація – це осучаснення, покращення, вдосконалення.

Штомпка П. у своїй праці «Соціологія соціальних змін» надає три визначення поняття «модернізація». Відповідно до першого визначення, модернізація – «це прогресивні соціальні зміни... рух суспільства вперед, відповідно прийнятій шкалі покращень» [56, С. 170]. Однак вчений відкидає таке трактування оскільки воно не вказує на специфічні риси даного поняття і через те не підходить для соціологічного вивчення.

Друге визначення модернізації ототожнюється вченим з сучасністю та означає «комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій», що відбувалися у Західних країнах починаючи з XVI ст. [56, С. 170]. Ці соціальні зміни, за П. Штомпкою, включають процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, демократизації, становлення та поширення капіталізму, «утвердження розуму та науки» тощо.

Третя дефініція поняття «модернізація» означає «рух від периферії до центру сучасного суспільства» [56, С. 170-171]. Це вузьке бачення досліджуваної нами категорії вчений пов'язує виключно з відсталими або слаборозвиненими суспільствами, а точніше з їх намаганням досягти того рівня розвитку, яке властиве найбільш розвиненим країнам.

На думку соціолога Д. Лернера, модернізація являє собою «своєрідне ментальне зрушення, досягнення особливого стану розуму, який характеризується вірою у прогрес, схильністю до економічного зростання, готовністю адаптуватися до змін» [39, С. 197].

Американський соціолог, Н. Смелзер вважає модернізацію комплексними, багатовимірними змінами, що охоплюють шість основних сфер життя суспільства – економіку, освіту, політику, сімейно-шлюбні стосунки, релігію і соціальну стратифікацію [39, С. 197]. В економічній сфері модернізацію вбачають у появі нових технологій, автоматизацією виробництва, з урбанізацією. У освітній системі модернізація означає інтелектуальний розвиток суспільства – зростання цінності знання та кваліфікованої робочої сили. У політичній сфері модернізацію пов'язують зі становленням демократичного правління та пануванням демократичних ідеалів і цінностей у суспільстві. У сфері сімейно-шлюбних відносин, модернізація означає послаблення внутрішньо-сімейних зв'язків, зміну ролей членів сім'ї, перегляд цінностей і норм сімейних відносин. Релігійна сфера модернізувалась звільненням від впливу церкви. У сфері соціальної стратифікації все більшого значення набуває можливість соціальної мобільності, досягнення індивідуального успіху та звільнення від припису.

Свою версію модернізації розробив ізраїльсько-американський вчений Ш. Ейзенштадт. Його точку зору влучно описав український соціолог П. Кутуєв: «У рамках Ейзенштадтового мислення модернізація визначається як рух у напрямі до високодиференційованого та спеціалізованого суспільства, у якому відбулося відокремлення різних ролей індивіда, економічна сфера якого базується на індустріальному виробництві, натомість політичній сфері притаманні зростання територіального розмаху та інтенсифікація влади центральних, легальних, адміністративних та політичних агенцій суспільства» [27, С. 120].

Згідно з точкою зору Ш. Ейзенштадта, модернізація політичної сфери полягає у становленні влади народу – демократії.

Сфера культури модерного суспільства, на думку вченого, характеризується поширенням освіченості, розвитком масової комунікації, диференціацією культурних і ціннісних систем, новим світоглядом з орієнтацією на прогрес, свободу слова, на індивідуальності, на гідності індивіда [27, С. 120-121].

Важливим внеском у розробку теорії модернізації, було введення Ш. Ейзенштадтом поняття «множинності модернів». Модерні суспільства можуть володіти певним спільним набором характеристик, однак єдиного та універсального модерну не існує. Доречніше буде говорити про різні проекти модернізації західного чи східного типу, про вплив цивілізаційних та культурних характеристик певного соціуму, про наслідування або відтворення шляху розвинених країн тощо.

Британський соціолог Н. Музеліс вказує, що передумовою виникнення суспільства модерного типу стали наукова революція XVII ст. і систематичне застосування її досягнень в різних сферах соціального життя. «У політичній сфері були створені адміністративні та силові технології, що дозволили національній державі сконцентрувати в своїх руках оподаткування, засоби нагляду і військову силу. В економічній сфері вирішальне значення мала індустріалізація, яка могла здійснюватися як в умовах панування ринку, так і в рамках планової економіки. У сфері культури відбувся перехід з локального на національний рівень завдяки розвитку системи освіти, що в багатьох випадках супроводжувалося поширенням націоналістичних ідеологій. У соціальній сфері функції соціального забезпечення перейшли від локальних спільнот до централізованої держави, яка оволоділа відповідними адміністративними технологіями» [29, С. 40].

Кутуєв П. в ідеально-типовій візії визначає модернізацію так: це – «...цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, що відбувається як

на мікрорівні – наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність – так і інституційну структуру соціуму... Модернізація [...] сприяє розвитку цінностей раціоналізму та індивідуалізму, є рухом від партикуляризму й припису до універсалізму та досягнення» [26, С. 34].

Українська вчена-соціолог О. Балакірєва у статті «Виклики комплексної модернізації в Україні» дає своє визначення: «Модернізація – це комплексний спосіб вирішення політичних і управлінських, економічних і соціальних, культурних та особистісних завдань, які в повному обсязі стоять перед державами, товариствами та індивідами в контексті внутрішніх і зовнішніх загроз і ризиків; це сукупність процесів технічного, економічного, соціального, культурного, політичного розвитку суспільства»[3, С. 127].

Узагальнюючи, можемо сказати, що модернізація – це процес прискореного розвитку, в ході якого суспільства змінюються, прогресують, досягають кращого рівня розвитку.

Що ж до політичної модернізації, то основну увагу у її вивченні вчені фокусували на відмінних рисах між сучасним та традиційним суспільствами. Політичною модернізацією у загальному сенсі називають зміну політичної системи суспільства, що включає становлення демократичних цінностей та норм, зростання політичної участі громадян та ефективне функціонування демократичних інституцій.

Проблема політичної модернізації знайшла своє відображення в роботах таких авторів, як С. Гантінгтон, П. Штомпка, З. Бжезінський, Г. Алмонд, Дж. Пауелл, У. Ростоу, Д. Лернер, А. Інкелес, Д. Сміт, Ш. Ейзенштадт та ін.; серед вітчизняних авторів різні аспекти модернізації досліджували О. Балакірєва, В. Горбатенко, В. Журавський, М. Михальченко, М. Рябчук, О. Чемшит та ін.

Згідно з точкою зору Ш. Ейзенштадта, модернізація політичної сфери полягає у «поширенні потенціальної влади на ширші групи», або, іншими

словами, у становленні влади народу – демократії. «Модерні суспільства також у тому чи тому сенсі є демократичними, або принаймні популістськими, що змушує правителів звертатися до тих, ким правлять, за підтримкою (тобто підтримка вже не зумовлюється принципом припису), вдаючись до таких механізмів, як вибори, плебісцити або їхні сурогати (паралельно поширюються такі ідеї, як рівність, свобода та участь)» [27, С. 120].

Свою характеристику політичної модернізації як процесу зміни політичної системи дають автори монографії «Проблеми модернізації політичних систем сучасності»:

«а) сучасною чи розвинутою може вважатися країна з високим рівнем індустріалізації та інформатизації, стійким економічним розвитком, високим рівнем та якістю життя населення; розвинутими управлінськими та політичними структурами; диференційованою професійно-галузевою структурою населення, зайнятого переважно в промисловості, науці та сфері обслуговування; великою вагою «середнього» класу в системі соціальної стратифікації; значним впливом чинників «громадянського суспільства» в політичному житті тощо,

б) ті суспільства чи країни, які не відповідають цим умовам, належать або до традиційних, або до перехідних;

в) еталонами розвинутості, «модернізованості» є західні країни, тому саму теорію модернізації нерідко називають і теорією вестернізації;

г) «модернізованість», «розвинутість», «сучасність» – це комплексний феномен, що має технологічні, економічні, політичні, соціальні та психологічні виміри, а сама модернізація – складний, комплексний процес зміни за кожним із зазначених напрямків; серцевиною всіх змін є науково-технічний та технологічний процес, який визначає необхідність та умови відповідних змін і в інших сферах;

д) модернізацію не можна вважати лише стійким рухом уперед. Зміни, що становлять її зміст, відбуваються нерівномірно, тому невідворотним є конфлікт між силами традиції та модернізації;

е) процеси модернізації мають глобальний, прогресивний та необоротний характер, бо в довготривалій перспективі хворобливі нововведення неминуче приводять до поліпшення як матеріальної, так і соціокультурної сторони людського буття» [40, С. 116-117].

У розумінні С. Гантінгтона, концепцію якого ми маємо на меті розглянути у цьому розділі, політична модернізація – це особливий напрям модернізації, який спрямований на зміни в середині політичної системи суспільства та має на меті: раціоналізацію влади, становлення диференційованої політичної структури, формування масової політичної участі і виникнення інституціональної структури, здатної вирішувати широке коло проблем, що виникають внаслідок трансформації взаємодії держави з суспільством та іншими державами [26, С. 110-111]. Модернізація, на його думку, вимагає влади для впровадження змін, а фундаментальні зміни у суспільстві та політиці впливають із цілеспрямованих дій людей.

Модернізація пов'язана зі змінами в усіх сферах життєдіяльності людини. Зокрема, С. Гантінгтон виокремлює такі важливі для політичної модернізації рівні, як: психологічний, інтелектуальний, демографічний, соціальний та економічний [56, С. 50-51].

На психологічному рівні відбувається якісне зрушення в цінностях, уявленнях, нормах та установках членів суспільства. «Традиційна людина розраховувала на незмінність в природі і суспільстві та не вірила у свою здатність змінювати та керувати ними. Навпаки, сучасна людина визнає можливість змін і переконана в їх бажаності» [56, С. 50]. Модернізація провокує конфлікт між старою і новою системою цінностей і як наслідок, соціальну аномію. «Нові цінності підривають попередні основи асоціації та

авторитету до того, як стає можливою поява нових навичок, мотивацій та ресурсів...» [56, С. 55].

На інтелектуальному рівні модернізація знаходить вираження у розширенні меж людського знання про оточуючий світ та поширенні цих знань. Тобто, модернізованість інтелектуального рівня – це зростання освіченості членів суспільства.

У демографічній сфері, модернізація означає зміну способу життя, помітне зростання здоров'я та тривалості життя, зростання професійної, вертикальної та географічної мобільності, та особливо швидкий приріст міського населення, порівняно з сільським» [56, С. 50-51].

Модернізація соціальної сфери тягне за собою виникнення вторинних асоціацій з певними функціями, а також зміну статусної структури суспільства.

В економічному плані спостерігається зростання рівня професійних навичок, зростає роль капіталу порівняно з працею; у сільському господарстві діяльність орієнтована не на виживання, а на вимоги сучасного ринку і т.д; з часом зростає рівень життя людей та зменшується економічна нерівність [56, С. 51].

Ключовими аспектами політичної модернізації вчений вважає: раціоналізацію авторитету, диференціацію політичних функцій та створення структур для виконання цих функцій та участь суспільних мас у політичних процесах.

«По-перше, політична модернізація пов'язана з раціоналізацією авторитету. Добре влаштоване суспільство повинне мати певне людське джерело кінцевого авторитету, підкорення якому важливіше інших обов'язків... Політична модернізація передбачає [...] національну інтеграцію та централізацію, тобто зосередження влади в руках визнаних національних законодавчих інститутів» [56, С. 52]. На думку С.Гантінгтона, політична системи здатна модернізуватися та нормально функціонувати лише за умов наявності сильного керівника. Діяти відповідно до прийнятих авторитетним

керуючим країни, норм має бути самоціллю кожного громадянина модернізованої країни.

Авторитет влади має підкріплюватись відповідним функціонуванням політичних інститутів. Існування політичних інститутів, здатних втілювати суспільні інтереси, є однією з ключових відмінностей політично розвинених і нерозвинених суспільств. Вчений наголошує на відокремленні соціальних інститутів від власне сфери політики, але на їх підкореності владній системі [56, С. 52].

Політична спільність у складних суспільствах залежить від сили дії політичних організацій і того наскільки вкорінені в суспільстві відповідні політичні процедури [56, С. 31-32]. При цьому слід зауважити, що модернізованість політичних інститутів пов'язана не з рівнем їх демократизації, а зі створенням такої структури, яка здатна пристосовуватись до мінливих соціальних цілей, досягнення яких прагнуть широкі маси.

Інституціоналізація за С. Гантінгтоном, визначається якісними показниками: здатністю новоутворених чи вдосконалених структур до адаптації за нових умов, ступенем їх складності, рівнем автономності щодо соціальних груп, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

«Адаптивність – набута характеристика організацій», – зазначає вчений [56, С. 32]. Не дивлячись на те, що організації з самого початку створюються з певним функціоналом, в ході свого існування ефективні управлінські структури мають адекватно і швидко реагувати на вплив зовнішніх факторів. Такі ж вимоги висуваються й до політичних організацій. С. Гантінгтон наводить приклад: «Політична партія досягає функціональної зрілості, коли змінює електорат, який вона представляє; інший приклад функціонального дозрівання – перехід з опозиції до правління. Партія, яка не в змозі змінити свій електорат або взяти владу, знаходиться на низькому рівні інституціоналізації, ніж партія, здатна до таких змін» [56, С. 36].

На думку С. Гантінгтона, чим складніше організація, тим вище рівень її інституціоналізації. Складність, на думку вченого полягає як у збільшенні кількості організаційних структур, так і в диференціації окремих типів організаційних підрозділів. Науковець пише: «Чим вище число та різноманітність підрозділів, тим вище здатність організації забезпечувати та підтримувати лояльність своїх членів» [56, С. 37]. Окрім того, важливим є наявність множинності цілей організації: якщо вона втратить або досягне одну з цілей, то в наявності залишаться інші, а отже, організація зможе функціонувати далі. Складніші традиційні системи мають більше шансів пристосуватися до змін в процесі модернізації суспільства.

Третім критерієм інституціоналізації С. Гантінгтон вважає автономність «відносин між суспільними силами, з одного боку, та політичними організаціями з іншого» [56, С. 39]. Автономія політичних інститутів полягає у відмінності інтересів та цілей політичних систем від інтересів та цілей інших суспільних інститутів. Відсутність такої автономії тягне за собою корумпованість політичної системи та вплив певної групи зацікавлених осіб на політичні процеси.

Згуртованість або узгодженість політичної діяльності – четвертий критерій успішної інституціоналізації. Очевидно, що згуртованість є обов'язковою умовою нормального функціонування будь-якої соціальної групи. Чим вище рівень узгодженості інтересів всередині організації, тим ефективніше її функціонування, тим швидше досягаються певні цілі. С. Гантінгтон уточнює, що згода є обов'язковою лише для активних учасників процесу [56, С. 41].

Існування політичних інститутів, здатних втілювати суспільні інтереси, є однією з ключових відмінностей політично розвинених і нерозвинених суспільств. Політичні інститути в суспільстві є поведінковим виявом спільності інтересів. «У політично відсталому соціумі, де відсутнє усвідомлення політичної спільності, кожен лідер, кожен індивід, кожна група переслідують

свої найближчі, короткострокові, корисливі цілі, не беручи до уваги будь-які ширші суспільні інтереси. Взаємна недовіра і відсутність лояльності означають брак організації. За зовнішніми ознаками поведінки політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед числом, величиною і ефективністю існуючих в суспільстві організацій» [56, С. 48-49].

Як ми вже зазначали вище, основними критеріями політичної модернізації С. Гантінгтон вважає раціоналізацію влади, диференціацію структури та масову участь у політиці. На думку вченого, лише ці фактори відрізняють сучасні суспільства від традиційних. При цьому дослідник зазначає, що охарактеризувати регіони, що модернізуються можна і лише за деякими з перелічених тенденцій. «Замість еволюції у напрямку вільної конкуренції та демократії спостерігається «ерозія демократії» та тенденція до встановлення автократичних воєнних чи однопартійних режимів. Замість стабільності ми бачимо перевороти та заколоти. Замість об'єднуючого націоналізму та будівництва нації – безперервні етнічні конфлікти та громадянські війни. Замість інституціональної раціоналізації та диференціації нерідко відбувається розпад адміністративних організацій, успадкованих від колоніальної епохи, та ослаблення і розпад політичних організацій, що сформувалися в ході боротьби за незалежність. Лише розуміння політичної модернізації як мобілізації та політичної активності населення виявилось широко застосовуваним до світу «що розвивається»... Більше, ніж будь-що, сучасне суспільство відрізняє від традиційного те, наскільки ширше стала участь мас в політиці і те, наскільки сильніше тепер впливає на їх життя політика...» [56, С. 54].

Формування суспільно відповідальної особистості є найвищим проявом модернізації та розвиненого громадянського суспільства. Необхідною складовою формування політично активної громади, є створення узгодженої та ефективної системи політичної соціалізації.

Організаційний аспект політичної участі повинні забезпечувати політичні партії та групи за інтересами, адже вони повинні приймати безпосередню участь у виробленні стратегій і впливати на процес розвитку країни. С. Гантінгтон пише: «Функція партії – організація участі населення в політиці, узгодження інтересів, забезпечення зв'язку між суспільними силами та державою» [56, С. 107-108]. Вчений вважає, що ефективне функціонування партії у напрямку збільшення політичної активності населення є запорукою стабільності політичної системи.

За критерієм політичної активності населення, С. Гантінгтон виокремлює три рівня політичної культури суспільства. Низький рівень характеризується участю невеликої за кількістю «традиційної чи бюрократичної еліти». На середньому рівні в політику залучаються ще й представники середнього класу. Суспільство з найвищим рівнем політичної участі включає представників попередніх суспільних груп та широкі маси населення країни [56, С. 95].

Процес модернізації вчений пов'язує з нестабільністю суспільства: «Зв'язок між соціальною мобілізацією та нестабільністю достатньо прямий. Урбанізація, зростання грамотності, освіти і охоплення засобами комунікації – усе це сприяє зростанню очікувань, які, не отримуючи задоволення, політично активізують індивідів і групи. Чим швидше відбувається просвіта населення, тим частіше скидається уряд. Чим вище рівень освіти безробітних, відчужених і в інших відносинах незадоволених життям людей, тим більш крайні форми приймає їх дестабілізуюча поведінка» [56, С. 64-65].

С. Гантінгтон наводить парадоксальний тезис: «...модернізованість означає стабільність, а модернізація – нестабільність». Для кращого розуміння вчений наводить приклад модернізації Кореї у 50-х рр. XX ст.. У цей час Сеул був одним з найбільших освітніх центрів світу. Проблема, що спровокувала політичну нестабільність на початку 60-х рр., полягала в тому, що освітні заклади (зокрема, юридичні школи), готували у 18 разів більше спеціалістів аніж того вимагала система. В результаті саме групи студентів стали предметом

стурбованості тодішньої влади Кореї. На цьому прикладі ми бачимо, що при модернізації системи, влада повинна враховувати потреби ринку та суспільства.

«Урбанізація, грамотність, освіта, засоби масової інформації – усе це ставить традиційну людину під вплив нових форм життя, нових можливостей задоволення потреб. Цей досвід руйнує пізнавальні та установчі бар'єри традиційної культури і народжує нові рівні прагнень і бажань. Однак здатність перехідного суспільства задовольняти ці нові очікування збільшується багато повільніше, ніж самі прагнення. Звідси – розрив між прагненнями і очікуваннями, між формуванням бажань і їх задоволенням, або між функцією прагнень і функцією рівня життя. Цей розрив породжує соціальні фрустрації і незадоволеність. На практиці величина розриву може служити непоганим показником політичної нестабільності. Причини такої залежності ... багато в чому пояснюються відсутністю двох потенційних проміжних змінних: можливостей для соціальної та економічної мобільності і гнучких політичних інститутів» [56, С. 70-73].

Отже, мислитель акцентує увагу на тому, що політична стабільність суспільства в першу чергу залежить від відповідності рівня політичної активності громадян до характеру інституціоналізації. Відповідно до росту політичної активності, повинні також зростати складність, автономність, адаптивність та узгодженість політичних інститутів держави. Відставання процесів інституціоналізації від темпів росту мобілізації та участі, на думку вченого, є однією з передумов політичних криз та нестабільності суспільств, що змінюються [56, С. 95]. Стабільність в цьому сенсі не розуміється як відсутність розвитку, а скоріше як варіант плавної модернізації політичних систем.

Таким чином, важливою передумовою успішної та безболісної модернізації політичної системи суспільства, необхідні зусилля з одного боку влади, яка через інститути поширить, прищепить та вкоренить політичні процедури та норми; а з іншого – участь членів суспільства у політичних процесах; формування політичної культури нового рівня.

Однак С. Гантінгтон не універсалізує ці два аспекти модернізації. Вчений уточнює: «Модернізація на практиці завжди передбачає зміни, а зазвичай і руйнування традиційної політичної системи, але вона не обов'язково призводить до істотного просування у становленні сучасної політичної системи» [56, С. 53]. Вчений розглядає як приклад розвиток країн Азії, Африки та Латинської Америки. Не дивлячись на стрімку урбанізацію, індустріалізацію, зростання рівня освіченості, досягнення цілей, пов'язаних з політичною модернізацією є доволі сумнівною.

Соціальна та економічна модернізація, на думку Гантінгтона, руйнує традиційні політичні інститути, але не завжди створює нові форми влади чи нові інститути. Однак, розширюючи політичну свідомість та збільшуючи політичну активність, вона створює гостру в них необхідність [56, С. 449].

Не дивлячись на критику теорії політичної модернізації Семюела Гантінгтона, така точка зору має право на існування. Ми не можемо повністю виключити вплив політичних інституцій та соціальної мобільності громадян на трансформацію політичної системи суспільства. На нашу думку, тут має місце взаємообумовленість цих понять: політична модернізація може спричинити трансформацію політичних інститутів та мобілізувати суспільство, і навпаки, спрямована діяльність влади задля зміни політичної структури та формування активності громадян у політичних процесах здатні призвести до модернізації (що ми спостерігаємо протягом останніх років в Україні). Однак, в доповнення цієї концепції, ми маємо на меті розгляд теорії Рональда Інглхарта, яка вказує на ще один фактор політичної модернізації, на її ціннісний аспект.

2.2. Ціннісний аспект трансформації політичної культури як наслідку соціальних змін

Дуже складно віднайти таке суспільство, яке зовсім не змінюється. Набуваючи нових характеристик, трансформуючи окремі суспільні системи, суспільство розвивається і вдосконалюється. Однак, задля забезпечення

гармонійного розвитку зміни мають відбуватися з найменшими ризиками і оптимально вписуватись в соціокультурний контекст.

Враховуючи взаємозв'язок та взаємопроникність різних сфер існування суспільства, неможливо оминати увагою вплив соціальних змін на політичну культуру громадян, зокрема на її ціннісну складову. Дослідження цього напрямку знайшли широке поширення як в українській, так і західній соціологічній думці.

Цінності завжди були одним з головних об'єктів соціологічних досліджень. Сучасні уявлення про соціальний характер цінностей зобов'язані доробку класиків соціологічної думки, зокрема науковим доробкам Е. Дюркгейма та Т. Парсонса.

Е. Дюркгейм розумів цінності як ідеали, колективні уявлення, які виступають стимулами поведінки індивіда і за якими стоять діючі колективні сили. Соціальні цінності у Т. Парсонса є загальноприйнятими уявленнями про бажане (тип соціальної системи чи про суспільство загалом). На думку вченого, цінності є продуктом культурної традиції соціуму [21, С. 7].

Що ж до політичних цінностей, то на нашу думку вони являють собою ту складову політичної культури, яка відповідає за створення так званих «ідеальних конструктів» – уявлень про поведінку політичних суб'єктів, про політичну систему; це політичні інтереси, бажання та ідеали.

«Політичні цінності, – зазначається в «Політологічному енциклопедичному словнику», – об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Політичні цінності є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються в політичній свідомості людей» [37, С. 719].

Обґрунтовуючи необхідність вивчення цінностей в період модернізації, український вчений Ю. Шайгородський пише: «Трансформація суспільства

призводить до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, нестійкості соціального середовища, нечіткості об'єктів ідентифікації, розмитості ціннісних орієнтацій. процеси демократизації і розвиток економічних відносини наповнюють новим змістом структуру цінностей, спонукають до їх переоцінки, побудови їх нової ієрархії»[59, С. 86, 92].

У своїй концепції пострадянської трансформації українського суспільства, Н. Паніна обґрунтувала думку, що цінності суспільства є передумовою організованої та стабільної політичної системи. На думку дослідниці, «основою консолідації суспільства є його ціннісно-нормативна система – сукупність основних цінностей та норм поведінки усіх громадян суспільства» [18, С. 61].

Видатний український вчений А. Ручка виокремлює три основні підходи до вивчення цінностей. Сформовані в західних суспільних науках, ці підходи зосереджуються на дослідження змін та трансформацій цінностей.

Перший підхід репрезентує німецька дослідниця Е. Ноель-Нойман. Погоджуючись з твердженням про перехід до постмодерних цінностей (Р. Інглхарт), вчена вважає, що поширення цінностей самовираження має своїм наслідком суспільну дезінтеграцію. Сучасна ціннісна трансформація, на її думку, є падінням класичних цінностей суспільства.

Грунтуючись на моніторингових дослідженнях громадської думки, Е. Ноель-Нойман фіксує ослаблення ролі релігії в житті людини, зниження обмежень індивідуальної свободи, девальвація традиційних чеснот: ввічливості, хороших манер, пунктуальності, чистоти; поширення гедоністичних цінностей тощо. Головну роль у процесі зміни цінностей Е. Ноель-Нойман відводить впливу мас-медіа [45, С. 167].

Таким чином, вчена дотримується песимістичної точки зору, вбачаючи у ціннісних змінах загрозу для розвиненого суспільства.

Друга модель ціннісних трансформацій належить німецькому соціологу Г. Клагесу. Відповідно до його точки зору, в умовах сьогодення відбувається

зміщення акценту з цінностей обов'язку та прийнятності на цінності саморозвитку. Це зміщення має чотири проміжні конфігурації:

1) ціннісний консерватизм – характеризується повним визнанням цінностей обов'язку та прийнятності поєднаним з низькою орієнтацією на цінності саморозвою; як правило, це люди старшого віку, забезпечені, орієнтовані на традицію, сім'ю, порядок;

2) ціннісний переворот – передбачає низький рівень визнання цінностей обов'язку і прийнятності зі значним поширенням цінностей саморозвою; у середовищі такої групи людей переважає орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію;

3) ціннісна втрата – низький рівень поширення обох типів цінностей; сюди можна віднести групу розчарованих людей, які втратили перспективу життя;

4) ціннісний синтез – має високий рівень визнання як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою; у такому випадку традиційні цінності доповнюються постмодерними; «синтез певних класичних і новітніх цінностей може мати наслідком справді продуктивний (як з індивідуального, так і соціального огляду) вплив на ментальність і поведінку людей» [45, С. 167].

Відповідно до моделі Г. Клагеса, в процесі модернізації суспільства, традиційні цінності не зникають, заміщуючись модерними, вони лише втрачають попередню значимість для членів суспільства.

Третя модель ціннісних змін належить засновнику теорії постмодерних цінностей Р. Інглхарту. Вчений вважає, що основою масштабних змін у свідомості людей є рівень соціально економічного розвитку суспільства [45, С. 166]. Цю тезу він підтверджує даними щорічних соціологічних опитувань у більш ніж 80 країнах світу в рамках Всесвітнього огляду цінностей (World Values Survey, WVS). Розглянемо детальніше методологію цих досліджень.

В рамках «Всесвітнього огляду цінностей» досліджується наукова гіпотеза про те, що системи переконань на масовому рівні змінюється таким чином, що характер цих змін має значні економічні, політичні та соціальні наслідки [19]. Науковці висунули припущення, що після другої світової війни в більшості індустріальних країн під впливом стрімкого економічного зростання у групі людей молодшого віку відбувається формування інших пріоритетів цінностей порівняно з групою людей старшого віку. Р. Інглхарт пояснює, що протягом історії більшість людей була стурбована загрозою виживання, чи то під впливом економічних криз, чи то внаслідок голоду [19]. Післявоєнне покоління не мало досвіду виживання в таких умовах, а тому в їх позиціях цінності самовираження та якості життя превалювали над цінностями економічної та фізичної безпеки. Дослідження міжгенераційних ціннісних змін такого ґатунку взяло свій початок у 1970 р. та триває досі, що дає змогу побудувати довгий часовий ряд для перевірки гіпотез науковців.

Теорія міжгенераційних ціннісних змін, на якій побудована методологія дослідження «Всесвітнього огляду цінностей» базується на двох припущеннях:

1) гіпотеза дефіцитності – пріоритети індивіда побудовані таким чином, що найбільша суб'єктивна цінність надається тому, чого бракує.

2) гіпотеза соціалізаційного лага – базові цінності індивіда віддзеркалюють умови, в яких проживав індивід до свого повноліття. Відповідно до цієї гіпотези, ціннісні пріоритети дорослих людей складніше змінюються, найчастіше в ситуаціях екстремальних (як приклад в'язні концтаборів) [19].

Наголошуючи на переході від матеріальних цінностей (пов'язані з потребами виживання) до постматеріалістичних цінностей (виражають потреби самореалізації), Р. Інглхарт здійснив вагомий внесок у вивчення впливу соціальних змін і трансформацій на політичну культуру. Цим обумовлений подальший детальний розгляд його наукової концепції.

Ціннісні зрушення не оминають політичну сферу суспільства. Р. Інглхарт пише: «В політичній сфері зі зходженням цінностей постмодерну зменшується повага до влади та посилюється акцент на участі та самовираженні. Ці дві тенденції сприяють: в авторитарних суспільствах – демократизації, а в суспільствах, які вже є демократичними – розвитку демократії у напрямку більшої партиципаторності, орієнтованості на конкретні проблеми» [19]. В постмодерному суспільстві, таким чином, участь має переходити на якісно новий рівень: від голосування на виборах до більш складних, специфічних форм масової участі. Політика постмодерну також характеризується відсутністю проявів ксенофобії та політичних конфліктів на класовій основі [19].

Р. Інглхарт стверджує, що модернізація в рамках соціально-політичної сфери суспільства рухається у напрямку змін:

- системи цінностей. Все більшого наголосу в рамках модернізації набули індустріальні економічні досягнення, які сприймалися як обов'язкова характеристика розвиненого суспільства. У сучасному модерному суспільстві економічні досягнення все більше розглядаються в контексті якості життя.

«У значній частині світу норми індустріального суспільства, з їх націленістю на дисципліну, самовідданість і досягнення, поступаються місцем все більш широкої свободи індивідуального вибору життєвих стилів і індивідуального самовираження. Зрушення від «матеріалістичних» цінностей, з наголосом на економічній і фізичній безпеці, до цінностей «постматеріальних», з наголосом на проблемах індивідуального самовираження та якості життя, – найбільш повно документований аспект даної зміни» [19].

- інституціональної структури. «Ми наближаємося також до меж розвитку ієрархічних бюрократичних організацій, які сприяли створенню сучасного суспільства. Бюрократична держава, дисциплінована олігархічна політична партія, складальна лінія масового виробництва, профспілка старого зразка та ієрархічна корпорація зіграли неймовірно важливу роль в мобілізації

та організації енергії мас людей; вони зробили можливими промислову революцію і сучасну державу. Але вони підійшли до поворотного пункту – з двох причин: по-перше, вони наближаються до меж своєї функціональної ефективності; а по-друге – до меж їх масового прийняття»[19].

Відповідно до його концепції найбільш стійкі ціннісні орієнтації та настрої суспільства є важливими елементами громадянської культури. Вчений стверджує, що зміни умов існування призводять до зміни системи цінностей і носять насамперед історично обумовлений характер.

У книзі «Модернізація, культурні зміни і демократія» Р. Інглхарт спільно з К. Вельцелем пише: «Зміна цінностей – це еволюційний процес, в ході якого «природний відбір» проходять ті цінності, які найбільш придатні для життя в конкретних життєвих умовах» [20, С. 43]. Вчені вважають, що модернізація базується на різниці у ціннісних орієнтаціях поколінь, які вирости в традиційному, перехідному до індустріалізації та індустріальному суспільствах.

Максим Руднев у своїй рецензії на вищеназану книгу дуже чітко окреслює характерні риси цінностей у різних типах суспільствах: «Ті, хто виріс там, де проблематичним є отримання основних благ (їжа, житло, безпека) стають людьми з цінностями виживання. При цьому, якщо вони живуть в умовах індустріалізації, розвиток якої пророкує їм наявність цих благ, вони стають людьми з секулярно-раціональними цінностями, тобто високо цінують авторитет, раціональність, порядок, безпеку... Покоління дітей таких людей, які вирости в умовах, в яких наявність їжі, житла та інших основних благ здавалось чимось звичним, стають людьми з більш широким горизонтом, ніж турбота про виживання, порядок та повага авторитетів, серед них набувають популярності ідеї толерантності, громадянської участі, захисту природи та самопізнання. Такі цінності Інглхарт називає цінностями самовираження» [44, С. 139].

Таким чином, Інглхарт пов'язує соціально-економічний розвиток зі зміною ціннісного вектору на континуумі між цінностями виживання та

самовираження. «Економічне зростання, – пише вчений, – підвищення рівня освіченості та інформованості, диверсифікація взаємодії між людьми збільшують об'єм матеріальних, когнітивних та соціальних ресурсів, які наявні в розпорядженні людини, посилюючи її матеріальну, інтелектуальну та соціальну незалежність» [20, С. 12]. Основна ж ідея модернізації, на думку вченого, у тому, що економічний та технологічний прогрес породжують комплекс соціально-політичних трансформацій, які в свою чергу призводять до радикальних змін у цінностях та мотиваціях.

На думку Р. Інглхarta, соціально-економічне зростання значно полегшують проблеми виживання індивідів, зменшується реальна загроза втратити життя через голод, військові дії чи епідемії. Це в свою чергу стимулює переорієнтацію членів суспільства до реалізації потреб у самовираженні та підвищенні якості життя в соціальному та культурному значенні.

Поширення постматеріалістичних цінностей звісно не означає, що проблеми матеріалістичного характеру вже не постають перед індивідами. Вони, скоріше, набувають нових форм. Нові моделі споживання вже не орієнтовані на демонстрацію економічного становища людини, вони все більше стають демонстрацією індивідуальних смаків та способу життя особистості.

Саме в цьому і полягає перехід до постматеріалістичної системи цінностей. Такий перехід є передумовою формування самостійності громади та їх суспільної активності. Для більшої наочності ми зобразили характеристики ціннісних систем в умовах гарантованого виживання (постмодерне суспільство) та виживання негарантованого (індустріальне суспільство) у таблиці 2.1.

Диверсифікована взаємодія звільняє людей від визначених соціальних ролей та зв'язків, надаючи їм можливість самостійно визначати свою роль у суспільстві; «чітко встановлені гендерні та класові ролі розмиваються, розширюючи простір самовираження» [20, С. 169].

Таблиця 2.1

Ціннісні системи в умовах гарантованої чи негарантованої безпеки (за концепцією Р. Інглхарта) [20]

Сфери прояву цінностей	За умови негарантованого виживання	За умови гарантованого виживання
1. Політика	Потреба в сильних лідерах, Пріоритетність порядку Ксенофобія, фундаменталізм.	Менша значимість політичного авторитету. Пріоритетність самовираження, політичної участі.
2. Економіка	Пріоритет економічного росту. Мотивація на досягнення. Протиставлення індивідуальної та державної власності.	Вища пріоритетність якості життя. Суб'єктивне благополуччя. Зниження авторитету як приватної так і державної власності.
3. Сексуально-сімейна нормативність	На першому плані – максимізація репродуктивності, але тільки в рамках повної гетеросексуальної сім'ї.	Сексуальне задоволення відповідно до індивідуального вибору. Індивідуальне самовираження
4. Релігія	Акцент на значущості вищої сили. Абсолютні правила. Акцент на передбачуваності	Менша значимість релігійного авторитету. Гнучкі правила, ситуаційна етика. Акцент на сенсі життя

Постматеріалістичні цінності переформатовують політичний світогляд, релігійні орієнтації, гендерні ролі та сексуальні норми індустріального суспільства. Так, роль сім'ї стала менш вагомою. Якщо в індустріальному суспільстві сім'я виступала економічною одиницею, то в суспільстві постмодерну трудова діяльність відбувається вже поза її межами. Це ж стосується й виховання дітей. Якщо в минулі роки, матері безпосередньо приймали участь у вихованні дітей, сидячи з ним вдома, то сьогодні існує безліч закладів, які дозволяють звільнити жінку від цієї ролі та надають їй змогу звільнити час на трудову діяльність.

Носії посматеріалістичних цінностей більш поблажливі у своїх відношеннях до абортів, евтаназії, розлучення, позашлюбних та гомосексуальних відносин і проституції. В останні роки фіксується все більша

кількість жінок, які свідомо відкладають народження дітей або ж і зовсім відмовляються від материнства на користь кар'єри.

Розповсюдження цінностей самовираження стимулює людей вимагати створення інститутів, які б наділяли їх громадянськими та політичними правами. «Утвердження цінностей самовираження призводить до емансипації від влади: люди все більше заперечують зовнішній вплив, який посягає на їх особисті права. Влада реалізується в самій людині» [20, С. 45-47].

Наслідком соціальних змін, Інглхарт вважає посилення гуманістичного характеру суспільства, надання більшого значення свободі та самовираженню особистості [20, С. 11]. «Важливим компонентом зрушення постмодерну, є зрушення у бік і від релігійної, і від бюрократичної влади, що призводить до зниження значущості будь-яких видів влади та авторитету» [19]. Така позиція пояснюється тим, що підкореність владі вимагає нехтування власними інтересами та цілями, а це суперечить цінностям постмодерну.

Такі зміни в свою чергу призводять до становлення демократичного устрою у суспільстві. Р. Інглхарт та К. Вельцель пишуть: «Цінності самовираження включають постматеріалістичне прагнення до особистої і політичної свободи, громадянську протестну активність, терпимість до свободи інших та відчуття суб'єктивного благополуччя, засноване на задоволеності життям» [20, С. 360]. Вчені стверджують, що формування політичної культури, орієнтованої на самовираження особистості, є рушійною силою закріплення демократії [20, С. 373].

Однак модернізація не означає безальтернативний перехід до демократії, але логіка модернізаційних перетворень означає перехід до суспільства знань, що в свою чергу вимагає високоосвічених людей, які формують та закріплюють цінності самовираження, свободи вибору та політичної участі. Тобто, відбуваються такі культурні зрушення, які зумовлюють виникнення демократичних інститутів [20, С. 15].

У розвиненому соціумі громадяни демонструють більшу готовність до участі в політичному житті. Як ми зазначали вище, модернізація стимулює підвищення рівня освіти, що в свою чергу стимулює людей краще розумітися ї в політичних процесах.

Логічно постає питання: що є первинним демократичний інститут чи демократична політична культура? Інглхарт і Вельцель дають відповідь: «Ми вважаємо, що демократичні інститути мають відносно слабкий вплив на цінності самовираження...Однак становлення цих цінностей повинне суттєвим чином впливати на формування демократичних інститутів, оскільки вони за своєю суттю пов'язані з громадянськими та політичними свободами, які складають основу демократії» [20, С. 229]. Отже, поширення цінностей самовираження збільшує вірогідність становлення демократії в суспільстві або закріплює вже наявний демократичний режим. Звісно, це не панацея і виключення можливі (про це пишуть і самі вчені), але поки не спростованим залишається тезис, що цінності самовираження – одна з рушійних сил демократизації.

Застосовуючи вищевикладену теорію до реалій українського суспільства, можна стверджувати, що в нашій країні відбувається процес становлення цінностей самовираження. Це підтверджує і український соціолог Є. Головаха: «В Україні перехідний тип – переважна більшість – матеріалісти, пост матеріалістів – лічені відсотки і є значний прошарок людей з перехідними цінностями. Якщо у нас буде ще нормальних 30-40 років, ми будемо теж пост матеріалістичним суспільством» [48].

В Україні основна проблема на шляху до постматеріалістичного суспільства полягає у незадовільному соціально-економічному становищі. Звісно, цінності виживання будуть превалювати над цінностями свободи та самовираження. Члени суспільства в першу чергу зосереджені на матеріальних проблемах (підтверджуємо гіпотезу дефіцитності), аніж на проблемах расової дискримінації, гендерної рівності чи проблемах екології.

Таким чином, українську ціннісну систему доцільно вважати модерною з елементами пост матеріалістичних цінностей. Ми знаходимось на шляху становлення громадянської активістської політичної культури. Детальніше характеристики сучасної політичної культури в Україні, ми розглянемо в наступному розділі.

Висновки до Другого розділу.

Розглянуті нами підходи до вивчення модернізаційних процесів надали розуміння всеохоплюваності трансформаційних процесів.

Як ми вже зазначали, модернізація не оминає жодної зі сфер суспільного життя. Її вплив на політичну систему опосередкований трансформацією політичних інститутів, зростанням політичної активності, орієнтацією на ефективне функціонування державних органів, що передбачає задоволення усіх потреб та очікувань громадян.

Теорія культурної модернізації Р. Інглхарта пов'язує модернізаційні процеси зі становленням демократії. Соціально-економічний розвиток сприяє переходу від цінностей матеріалістичного спрямування до гуманістичних цінностей, цінностей свободи та самовираження особистості. В свою чергу поширення посматеріалістичних цінностей пизводить до становлення (або затвердження) демократичного укладу.

Розглянуті нами теорії взаємодоповнюють один одного і дозволяють сформувати цілісне уявлення як на процеси політичної модернізації загалом, так і на проблеми, пов'язані з переходом до суспільства постмодерного.

Обов'язковою умовою для досягнення ефективної модернізованої політичної системи, відповідно до цих теорій, є створення умов для всебічного людського розвитку, створення ефективних соціальних і політичних інституцій та поширення демократичних цінностей з наголосом на взаємодії влади та народу.

РОЗДІЛ III МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1 Типологічні характеристики політичної культури українців: вторинний аналіз результатів соціологічних досліджень.

Протягом останніх десятиліть в Україні відбувається перебудова політичної системи з періодичною зміною векторів руху: починаючи від виходу зі складу СРСР, що супроводжувався зміною політичного режиму (від тоталітарного до демократичного), та завершуючи перебудовою політичної системи відповідно до стандартів Європейського союзу.

Політична модернізація передбачає вдосконалення політичної системи суспільства з метою адаптування та задоволення актуальних потреб соціуму. В умовах кризових змін в Україні, така адаптація є неабияк важливою.

Раніше згадуваний нами С. Гантінгтон розглядає політичну модернізацію як процес, що включає в себе три лінії політичного розвитку:

1) раціоналізація влади – означає забезпечення ефективності влади, її результативність, реалізація функцій та сподівань, що покладає на владу суспільство;

2) диференціація соціальних, державних і громадянських структур – створення розгалуженої системи суспільних інституцій з метою забезпечення стабільності й соціального порядку; створення нових або вдосконалення існуючих інститутів;

3) підвищення рівня політичної участі – формування принципово нового поля політичної культури активістського типу; утвердження рівності в суспільстві; справедливості та універсальності законів [44, С. 109].

Сучасна Україна здійснює масштабну трансформацію свого устрою і не лише політичного. Вихід зі складу СРСР зумовив перехід до ринкової

економіки, а, отже, зміни економічної системи країни. За 25 років незалежності, на жаль, в країні так і не стабілізувалась економіка. Позитивним зрушенням є підписання Асоціації з ЄС, адже тепер Україна зобов'язана, і це контролюється Європейським союзом, здійснювати реформи та трансформувати систему в бік вдосконалення та видалення шкідливих для економіки елементів (мається на увазі корупція, зростання бідності, «тіньової» економіки тощо).

У політичній системі нашої країни все ще відбувається перехід від тоталітарного до демократичного устрою. Тут важливим вважаємо зазначити, що проблемою є неготовність старшого покоління до цих змін. Громадяни радянського вишкілу звикли дотримуватись думки «партії» або в контексті сучасності думки переважної більшості.

Іншими не менш важливими, на нашу думку, проблемами модернізації політичної системи є популізм політичних діячів, ігнорування соціальних потреб суспільства, переважання модернізації на елітарному, а не масовому рівні.

Політична участь громадян є одним із найважливіших критеріїв легітимації існуючої системи влади та збереження демократичного режиму. Вона нерозривно пов'язана з виникненням правової та конституційної держави, легітимність якої передбачає схвалення існуючого порядку її громадянами. Без забезпечення широкої участі громадян у прийнятті політичних рішень неможливе досягнення суспільної згоди, самовідтворення та стабільний розвиток громадянського суспільства [4, С. 94].

Є. Головаха слушно зауважує: «Невдалий досвід реформування економіки та політичної системи України, незважаючи на окремі періоди економічного зростання та розвитку демократичних політичних інститутів, зумовлений насамперед невідповідністю цінностей та норм суспільного життя сучасним цивілізаційним вимогам. Саме подолання традиціоналістських цінностей і стереотипів, сприяння формуванню сучасної системи

«емансипативних» цінностей є першочерговим завданням держави, громадянського суспільства та інтелектуальної еліти України» [11, С.130-131].

Події 2013-2014 рр., які здобули назву «Революція гідності», продемонстрували небачену досі громадянсько-політичну активність українців, зумовлену не лише проблемою обрання геополітичного напрямку України, а й формою політичного режиму, тобто ставленням правлячої еліти та силових структур до форм прояву громадянської позиції.

Як справедливо зазначає А. Киридон, «Революція гідності» стала маркером і потужним імпульсом процесів у новітній історії України, а також лакмусом європейської спільноти в цілому. Зокрема: а) у внутрішньополітичному відношенні вона внесла істотні корективи в процеси самоідентифікації (переформатування ідентичностей) та творення політичної нації; б) у зовнішньополітичному вимірі – в уявлення про місце України у світі як суб'єкта міжнародних відносин [20, С. 37]

Під впливом «Революції гідності» розпочався процес трансформації політичної культури як населення, так і правлячої еліти. На нашу думку, політична культура поступово стає незалежницькою, національною, відбувається легалізація загальнолюдських цінностей та ідеалів, формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності, згуртування громадян, формуються елементи національної самосвідомості та гордості.

Як ми вже зазначали, стан і тип політичної культури населення є однією з головних передумов стабільності суспільства. Зміна векторів, розвиток чи усталеність типу політичної культури – дані, необхідні для грамотної та адекватної потребам суспільства, політики держави. Такі зміни не можна лишати поза увагою. Вони потребують емпіричних досліджень.

Методологічною проблемою емпіричного дослідження стану політичної культури, є різноманітність підходів до визначення критеріїв та індикаторів, за якими можна її охарактеризувати. В Україні ми виокремили два основні і підходи до цього питання, що склались в рамках досліджень таких

дослідницьких центрів як: Інститут соціології НАН України та «Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова». Розглянемо детальніше їх методологію та результати останніх досліджень.

У 2016 році на основі щорічного Моніторингу соціальних змін Інститутом соціології НАН України, було проведене дослідження переважачого типу політичної культури населення України.

Для характеристики основних тенденцій зміни типів політичної культури вчені обрали два критерії типологізації: 1) антидемократична-демократична, 2) активна-пасивна. За першою шкалою визначається напрям політичного розвитку, його мета. Друга шкала визначає ступінь готовності брати участь у реалізації цієї мети, активно протидіяти тенденціям розвитку суспільства в іншому напрямку. У результаті було виділено 4 типи політичної культури:

1) активна антидемократична – політична культура, характерна для епохи «сталінізму», коли масова свідомість орієнтована на тоталітарну систему і готова активно її підтримувати;

2) пасивна антидемократична – характерна для періоду так званого «застою», коли тоталітарна система залишається основним орієнтиром політичної свідомості, але брати активну участь у її відтворенні і захищати від ворожих зазіхань більшість не має наміру;

3) пасивна демократична – сучасна політична культура, у рамках якої переважно приймаються декларовані демократичні принципи, але до їхнього практичного втілення немає критичної маси політично активних суб'єктів;

4) активна демократична – тип політичної культури в розвинутих демократичних державах, більшість громадян яких готові активно захищати відповідно йому політичну систему і протидіяти різним формам деградації демократичних інститутів [13, С. 51].

Було сформульовано 50 суджень для побудови індексу, який би вимірював демократичну зорієнтованість громадян, та 50 суджень для побудови індексу, що вимірюватиме зорієнтованість людини на політичну

активність. «На підставі аналізу сталості в часі окремих індикаторів, факторної структури змістовно відібраних груп індикаторів, надійності адитивного індексу та кореляції між адитивним індексом та одно факторним рішенням було здійснено відбір 6 індикаторів для вимірювання політичної активності та 6 індикаторів для вимірювання рівня підтримки демократії» (див. Табл. 3.1) [13, С. 52].

Таблиця 3.1

Індикатори вимірювання складових політичної культури українців
(розроблені Інститутом соціології НАН України) [13, С. 53]

<i>Відібрані судження щодо активності</i>	<i>Відібрані судження щодо демократії</i>
«Мені все одно, яка буде влада, тільки б не стало гірше»	«Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави»
«Я не покладаюсь на вибори, бо не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя»	«Без демократії неможливий сталий економічний розвиток країни»
«Я свій вибір вже давно зробив, тому не хочу брати участі в теперішньому політичному житті»	«Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві насправді поважають права людини»
«Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями відверто їх ігнорує»	«Демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами»
«Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить»	«Тільки за демократії законодавча влада обстоює інтереси всіх основних соціальних груп»
«Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни потребує від людей великих жертв, котрі, як правило, виявляються марними»	«Демократія надає людям можливість об'єднуватись в партії й спілки для реального захисту своїх прав та інтересів»

На основі використання коефіцієнта кореляції Пірсона, було виявлено, що індекси активності та демократії є незалежними, що підтверджує науково-емпіричну обґрунтованість виділення зазначених вище типів політичної культури. Відпрацювання тесту відбувалось у межах проекту «Українське

суспільство» 2006 та 2016 років, що дало змогу простежити динаміку змін поглядів.

За результатами дослідження, вчені зафіксували зменшення частки носіїв антидемократичних типів політичної культури на фоні зростання людей з пасивно-демократичним типом. Частка ж людей активно-демократичного типу залишилась фактично незмінною (див. Додаток 1).

Таблиця 3.2

Регіональний розподіл населення з різними типами політичної культури
(%) [13, С. 56]

Регіони України	Типи політичної культури			
	Активно-антидемократичний	Пасивно-антидемократичний	Активно-демократичний	Пасивно-демократичний
Захід	25,9	10,4	28,3	35,3
Центр	26,7	18,4	23,3	31,5
Південь	25,5	21,3	17,0	36,2
Схід (без Донбасу)	21,6	14,4	17,7	46,3

За даними дослідження можна зробити висновок про переважання пасивно-демократичного типу політичної культури. Як пишуть самі дослідники: «Значне поширення пасивно-демократичного типу політичної культури сучасного українського суспільства відбиває переважання у масовій політичній свідомості неготовність ані до активної підтримки задекларованого курсу на демократичне перетворення суспільства, ані до політичних акцій, спрямованих проти цього курсу. Пасивно-демократичного типу політичної культури зумовлює недостатню громадську активність, спрямовану на практичну реалізацію відповідних реформ» [12, С. 56].

Таким чином, методологія дослідження типів політичної культури Інституту соціології НАН України, базується на західній моделі, яка виокремлює важливими факторами розвитку політичної культури політичну участь та становлення демократії в суспільстві. Такий підхід є достатньо

актуальним в умовах визначення Україною векторів руху «Схід-Захід», а також в контексті досить тривалого у часі переходу від авторитарного до демократичного устрою в державі.

У 2017 році в рамках загальнонаціонального соціологічного дослідження Центром Разумкова було проведено опитування, з метою встановлення особливостей політичної культури громадян України. Дослідження проводилось в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Основними аспектами політичної культури, що досліджувались стали: рівень компетентності громадян в політиці, ставлення до політичних інституцій, політичні орієнтації та цінності, рівень громадянської та політичної участі громадян [36, С. 4]. Така структура досить явно співпадає зі структурою політичної культури, запропонованою Г. Алмондом та С. Вербою (див. Рис. 3.1).

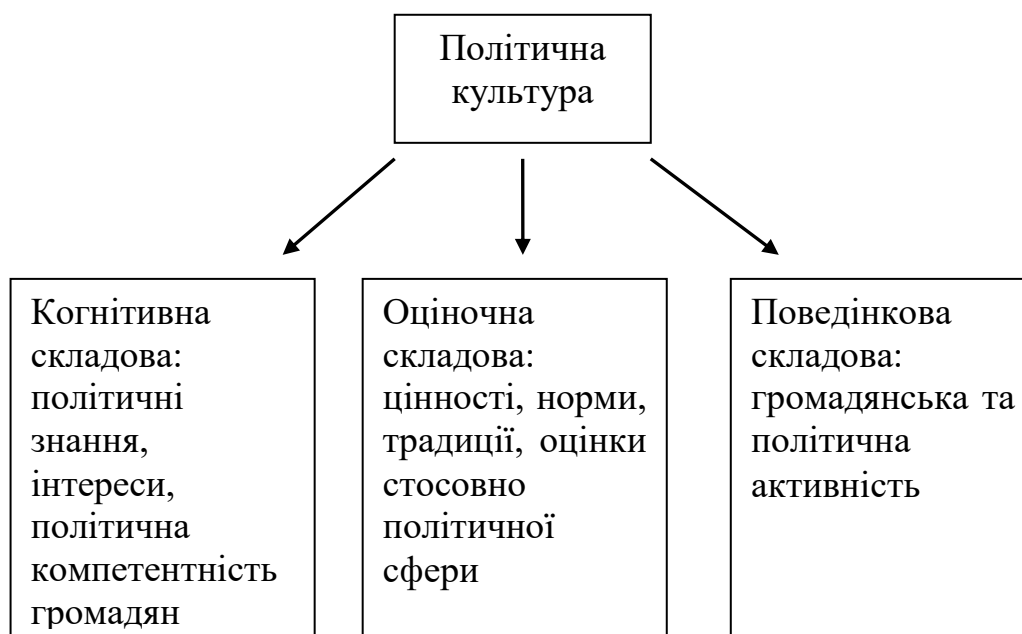

Рис. 3.1 Структура політичної культури згідно підходу Г. Алмонда та С. Верби.

Вказані вище характеристики політичної культури, що їх виокремлює у своєму дослідженні Центр Разумкова є інтегральними та поєднують в собі певні складові.

Так рівень політичної компетенції громадян оцінюється за допомогою таких показників:

- інтерес до політики;
- рівень розуміння громадянами політичних процесів;
- визначеність стосовно власної політичної позиції;
- рівень знання обов'язків громадянина, прописаних у Конституції України;
- рівень обізнаності з конкретними правовими та політичними інститутами (знання про форму правління в Україні, ідеології політичних партій тощо);
- обізнаність щодо функціонального призначення владних інституцій різного рівня;
- суб'єктивна оцінка громадянами політичних знань, що їх надають загальноосвітні заклади в Україні.

Ставлення до політичних інституцій дослідники оцінюють за такими критеріями:

- ставлення респондентів до Верховної ради та розуміння її функцій;
- суб'єктивна оцінка рівня поінформованості стосовно діяльності депутатів;
- ставлення до інститутів представництва інтересів;
- рівень довіри громадян до політичних інститутів;
- погляди людей на характер виборчої системи;
- ставлення до демократії.

Для визначення політичних орієнтацій та цінностей громадян соціологи включили такі індикатори:

- рівень прихильності до демократичної форми правління;
- оцінка важливості дотримання демократичних цінностей в суспільстві;
- оцінка різних типів політичних систем;
- суб'єктивна оцінка власних політичних поглядів на шкалі «ліві-праві»;
- ставлення до альтернативних політичних підходів;
- визначення цілей країни на найближчі 10 років.

До емпірично вимірюваних аспектів громадянської та політичної активності включені:

- власна оцінка необхідності залучення до подій та процесів громадсько-політичного життя країни;
- участь у заходах, організованих громадськими організаціями;
- рівень використання громадянами різноманітних форм доведення власних поглядів, інтересів до органів влади;
- рівень готовності до активних дій у разі розгляду Парламентом несправедливого законопроекту [36, С. 4-12].

Для аналізу отриманих даних дослідницький Центр Разумкова користувався типологією політичної культури Т. Денка та Х. Крістенсена та шкалою ставлення до влади Дж. Рея.

Підхід Т. Денка та Х. Крістенсена є осучасненою версією методології Г. Алмонда та С. Верби. Виокремлення типів політичної культури відбувається на основі виміру характеристик 1) сприйняття політичної системи і процесу та 2) інтерес до політики та спроможність зрозуміти її.

Перший вимір включає 11-бальні шкали задоволеності демократією та довіри до Парламенту, політичних партій, окремих політиків.

Для виміру другої характеристики використовується традиційна техніка за допомогою запитання: «Наскільки Ви цікавитеся політикою?» з чотирма альтернативами («дуже цікавлюся», «скоріше, цікавлюся, ніж ні», «не дуже цікавлюся», «зовсім не цікавлюся»), а також дві п'ятибальні шкали, що вимірюють здатність до розуміння політичного процесу («Як часто Вам здається, що Ви не можете зрозуміти, що відбувається в українській політиці?», «Наскільки Вам важко чи легко визначити власну позицію з політичних проблем?») [36, С. 13].

На цій основі вченими було виокремлено 4 типи політичної культури: громадянську, критичну, приховану, розчаровану.

До носіїв громадянського типу політичної культури належать громадяни, які виявляють інтерес і розуміння політичного життя, яких влаштовує функціонування демократії в Україні, а також ті, хто зберіг довіру до представницьких інститутів.

Розчарованими є члени суспільств, яких не влаштовує сучасне функціонування демократії в країні, вони не довіряють представницьким інститутам, не мають інтересу до політики, а також не володіють розумінням політичних процесів і власною політичною позицією.

Прихований тип характеризує громадян, які задоволені демократією, мають довіру до політиків чи політичних інституцій, але при цьому не виражають інтересу до політики та не орієнтуються в ній.

Представники критичної політичної культури мають інтерес та розуміння політичного процесу, однак рівень їх задоволеності функціонуванням демократії та довіри до представницьких інститутів, нижче середнього.

Звісно певна частина респондентів відноситься до межових груп, оскільки їх показники знаходяться на межі двох типів політичної культури [36, С. 13].

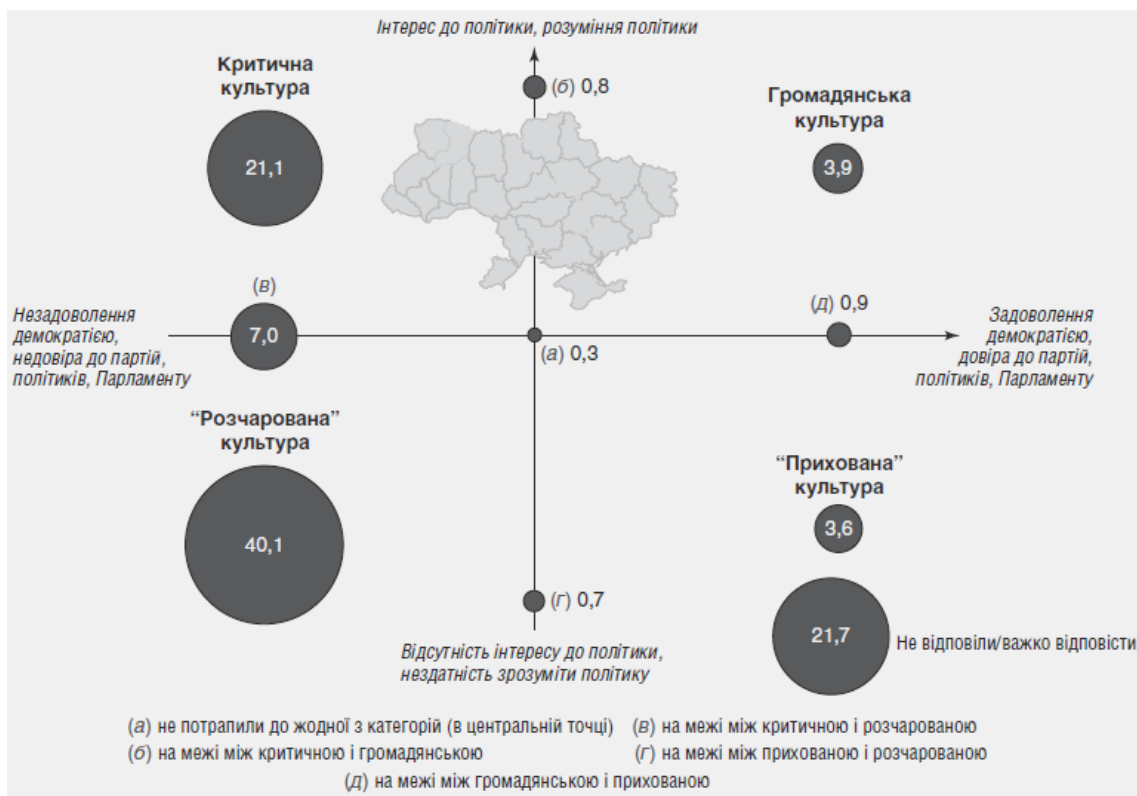

Рис. 3.2 Розподіл типів політичної культури українців у 2017 році (на основі підходу Т. Денка та Х. Крістенсена) [36, С. 14].

Відповідно до результатів дослідження, проведеного Центром Разумкова, та згідно методології Т. Денка та Х. Крістенсена в Україні переважає «розчарований» тип політичної культури, тобто громадяни нашої країни переважно не мають інтересу до політики, не усвідомлюють процеси, що відбуваються в політичній сфері, невдоволені функціонуванням демократії та не мають довіри до владних структур і політичних інституцій.

Другий методологічний підхід, на основі якого Центр Разумкова проаналізував тип політичної культури українців, заснований Дж. Реєм та призначений для виявлення національної політичної культури «в частині уподобань громадян щодо загальних проявів влади як соціального явища» [36, С. 17].

Складовими ставлення до влади є 3 підшкали, які є збалансованими та за необхідності можуть використовуватись окремо (див. Додаток 2).

Перша підшкала – «Лідерство» – спрямована на визначення наявного бачення лідера. За допомогою 8-ми запитань, визначається прихильниками якого типу лідера «виконавця» чи «керівника» є респондент.

Підшкала «Інститути» виявляє рівень підтримки інституційних проявів влади в країні. Необхідно зазначити, що в цьому блоці присутня змістовна прив'язка частини питань до армії як інституту з чіткою регламентацією та сильною владою. Інші питання стосуються функціонування бюджетних організацій. Загалом ця підшкала покликана класифікувати респондентів на прихильників та противників інституційних практик застосування сильної влади армійського зразка.

За під шкалою «Порядок» респонденти розподіляються на тих, хто не схильний до обмеження власної свободи та тих, хто підтримує порядок на основі правил та чіткої регламентації [36, С. 17-18].

Таблиця 3.3

Типи політичної культури українців за шкалою ставлення до влади [36, С. 18]

Шкали	Типи		
«Лідерство»	Прихильники лідерів-виконавців 63,8%	Вагаються 12,8%	Прихильники лідерів-керівників 23,3%
«Інститути»	Противники практик застосування влади на зразок армійських 29,0%	Вагаються 7,2%	Прихильники застосування влади армійського зразка 63,7%
«Порядок»	Прихильники максимізації свободи 55,0%	Вагаються 15,0%	Прихильники регламентації та порядку 30,0%

З отриманих даних, ми бачимо значне відхилення армійського компоненту стосовно двох інших шкал. Такі результати можна проінтерпретувати з огляду на військовий конфлікт у нашій країні. Тобто такий

режим є бажаним, але в певній ситуації та в певній сфері прояву – збройний конфлікт на Донбасі.

В цілому ж за підходом Дж. Рея можна виокремити такі характерні риси політичної культури українців:

1) переважає бажання отримати відповідального лідера, підзвітного суспільству та здатного втілювати у життя інтереси громадян та їх політичну волю;

2) у переважної більшості громадян відсутня схильність до обмеження власної свободи (що також можна інтерпретувати як панування в суспільстві прихильників демократичного режиму);

3) суспільство усвідомлює необхідність дотримання інституціоналізованих норм та вимагає сильних владних структур в умовах військової агресії з боку Росії.

Розгляд методологічних підходів до визначення типів політичної культури дає змогу по-новому поглянути на це питання. Кожен з цих підходів має наукове обґрунтування і мають місце у вивченні політичної культури громадян. Однак, ми вважаємо що описані підходи закордонних вчених (Т. Денка і Х. Крістенсена та Дж. Рея) доцільно використовували лише за певних теоретично-обґрунтованих умов. Вони є дещо обмеженими як у емпіричному вимірі (кількість та якість індикаторів), так і в сенсі інтерпретації і не можуть повністю описувати трансформаційні процеси політичної культури громадян України.

Найбільш повним та адекватним до українських умов, ми вважаємо підхід, який використовується Інститутом соціології НАН України. Така методологія є стійкою до стрімких соціальних трансформацій та дозволяє простежити динаміку становлення політичної культури українців.

3.2. Програма соціологічного дослідження на тему: «Сучасний стан політичної культури населення м. Чернігова»

Обґрунтування проблеми соціологічного дослідження. Поняття політичної культури – ключове для вивчення та аналізу процесів політичного розвитку.

У сучасній Україні розв’язання завдань реформування всіх сторін суспільного життя значною мірою залежить від рівня політичної культури суспільства. Для нормального функціонування політичної системи, політична культура має бути адекватною тим корінним змінам, які відбуваються у різних сферах життя суспільства.

Під впливом модернізаційних процесів, що відбуваються у нашій країні, політична культура також зазнає трансформацій. За роки незалежності, все більшого значення для громадян набувають цінності демократичного типу: свободи, самореалізації, гуманізму і т.д. Однак, політична культура радянського типу ще дає про себе знати у вигляді певної відчуженості громадян від політичних процесів, неприйнятті норм, цінностей та інститутів політичної системи.

Вплив подій останніх років не міг не позначитись на політичній свідомості та поведінці українців. Ми стали свідками якісного зрушення в цінностях суспільства в часи Революції гідності. Саме це зрушення обумовлює актуальність дослідження.

Об’єкт дослідження: жителі м. Чернігова у віці від 18 років і старші.

Предмет дослідження: політична культура мешканців м. Чернігова.

Мета дослідження: визначення основних рис та тенденцій розвитку політичної культури мешканців м. Чернігова.

Основні завдання дослідження:

- визначити ставлення населення м. Чернігова до політики як такої та до окремих владних структур;
- встановити поведінкові характеристики політичної культури українців;
- визначити рівень особистої відповідальності громадян за стан речей в Україні;
- оцінити бачення майбутнього України жителями м. Чернігова;
- провести моніторингове порівняння рис політичної культури населення м. Чернігова на основі досліджень 2016 та 2018 років.

Гіпотези дослідження:

- 1) Громадяни переважно розчаровані у діяльності політиків та структурних підрозділів влади.
- 2) Жителі м. Чернігова уникають участі у громадсько-політичних заходах, але у випадку пригноблення їх прав та інтересів готові виступити з протестом.
- 3) Політичній культурі українців не властиве усвідомлення власної соціальної відповідальності за події, що відбуваються у державі.
- 4) Жителям міста переважно властиве оптимістичне бачення майбутнього України.

Таблиця 3.4

Операціоналізація основних понять дослідження

	Політична культура		
	Політичний досвід	Політична свідомість	Політична поведінка
Вік	- соціальні, моральні норми;	- знання; - цінності;	- політична участь (активна; пасивна);

Стать	- зразки поведінки; - традиції, звичаї;	- оцінки; - інтереси;	- політична неучасть;
Рід занятості	- норми права; - політичні стереотипи.	- судження; - переконання; - орієнтації; - громадська думка.	- електоральна поведінка; - протести; - демонстрації; - мітинги.
Рівень освіти			

Інтерпретація основних понять

Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

Політичний досвід – узагальнені результати, висновки, уроки, отримані з минулої та дійсної практики політичної діяльності різних суб'єктів політики.

Соціальні норми – правила поведінки загального характеру, що виникли в процесі історичного розвитку і регулюють різні сфери суспільних відносин.

Моральні норми – правила поведінки, що склались у суспільстві та які характеризують уявлення суспільства про добро і зло, справедливість і несправедливість.

Традиції – комплекс ритуальних дій, який включає в себе обряди, щоденні дії, правила поведінки в суспільстві, що передаються з покоління в покоління.

Звичаї – правила, що сформувалися в певній сфері діяльності (спорт, політика, економіка).

Норми права – загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Політичні стереотипи – це схематичні, стандартизовані, стійкі образи чи уявлення про політичні стосунки і способи вирішення політичних проблем, які утворилися на основі минулого досвіду і сприймаються людьми некритично.

Політична свідомість – це система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери суб'єктами – індивідами, групами, націями тощо.

Політичні знання – це знання людей про політику, про політичну систему, про різні ідеології, а також про ті інститути і процеси, з допомогою яких забезпечується участь громадян в політичному житті суспільства.

Політичні переконання – сукупність уявлень, які виникають на основі політичних знань і цінностей і характеризують політичний ідеал особистості.

Політична орієнтація – певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

Політичні цінності – це узагальнені уявлення, які постають як політичні ідеали, основоположні принципи політичного мислення, які є ідеальними критеріями оцінки й орієнтації суб'єктів у політичній діяльності.

Політичні інтереси – це усвідомлені політичні потреби, які є реальними причинами дій учасників політичного процесу.

Судження – це така форма мислення, яка розкриває зв'язок між предметом і його ознакою.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Політична участь – залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси,

потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Електоральна поведінка – один з найпоширеніших типів політичної поведінки, виражений в участі або в неучасті потенційних виборців у голосуванні.

Політичний протест – це прояв негативного ставлення до політичної системи, її окремих елементів, норм, цінностей, прийнятих рішень у відкрито демонстративній формі.

Політична демонстрація – масова хода, яку запроваджено для висловлення певного суспільно-політичного настрою, вимоги, солідарності, протесту тощо. Демонстрації проводяться і з метою привернути увагу громадськості і влади до якоїсь певної соціальної проблеми, висловити вимогу до вирішення її.

Мітинг – публічне зібрання, запроваджене для обговорення певних актуальних суспільно-політичних питань та для формування психологічної готовності індивідів до безпосередньої дії на реалізацію їх.

Обґрунтування вибіркової сукупності. Генеральну сукупність дослідження складають мешканці територіальної громади м. Чернігова віком від 18 років і старше (246 834 чол.).

Виходячи з поставлених мети і завдань для дослідження пропонується пропорційна стратифікована вибірка із загально прийнятим рівнем довіри 95 % і максимальною допустимою помилкою 7 %. У відповідності до прийнятих основних параметрів, обсяг вибіркової сукупності буде складати:

$$n = \frac{1.96^2 \cdot 0.25 \cdot 246834}{246834 \cdot 0.07^2 + 1.96^2 \cdot 0.25} = 203.9$$

Виходячи з того, що використання пропорційного стратифікованого відбору практично завжди впливає на помилку вибірки у бік її зменшення, то для більшої зручності округлимо обсяг вибіркової сукупності до 200 респондентів.

На початковому етапі населення м. Чернігова розділили на дві страти на основі кордонів двох районів міста – Деснянського і Новозаводського питома вага яких по відношенню до загальної кількості мешканців складає 67,5 % і 32,5 % відповідно.

Надалі у кожному районі виділили наступні місця компактного проживання населення:

Деснянський р-н:

- вул. Роковського-Одинцова;
- вул. Савчука (р-н Красний міст);
- вул. П'ятницька-Київська (р-н Мегацентр);
- вул. Доценко-Бєлова-Пухова;
- вул. Мстиславська-Червоногвардійська;
- р-н ЗАЗ-Ремзавод.

Новозаводський р-н:

- вул. Щорса (р-н Шерстянка);
- вул. Гагаріна (р-н Подусівка);
- вул. Незалежності (р-н Масани).

Відбір домогосподарств планується проводити механічним маршрутним методом на основі певного кроку, розмір якого залежить від типу забудови і етажності. Так, у місцях з багатоповерховою забудовою крок складає від 4 до 7, у приватному секторі – 3. Такий підхід дозволить «розтягнути» вибірку територіально і охопити максимальну кількість домогосподарств.

Відбір респондентів. У кожному домогосподарстві інтерв'юєру дозволяється опитати тільки одного респондента, хоча і надається певна свобода вибору в межах заданої квоти за статтю і віком. Причому для досягнення найвищого рівня точності, квоти обчислювалися окремо для кожного мікрорайону (Додаток 3).

Інструментарій.

Збір первинної соціологічної інформації планується проводити методом інтерв'ю за місцем проживання, з використанням стандартизованої анкети, до якої інтерв'юерам додається детальна інструкція (Додаток 5).

Оперативність та достовірність отриманих даних забезпечується розробкою компактного бланку інтерв'ю, в якому містяться спеціальним чином сформовані запитання та варіанти відповіді на них. Кількість запитань, що вносяться у програму для статистичної обробки – 25, у тому числі соціально-демографічний блок – 6 (Додаток 4).

3.3. Порівняльний аналіз характеристик політичної культури населення м. Чернігова 2016 та 2018 років

Метою нашого дослідження було визначення основних рис та тенденцій розвитку політичної культури населення м. Чернігова.

Першочерговим завданням дослідження було визначити ставлення громадян до політики як такої та до окремих владних структур. Рівень інтересу до політики серед містян залишився приблизно на тому ж рівні 57,5% (у 2016 році він складав 56,5%). За віковим розподілом, як і попередні роки, найбільше цікавляться політикою представники вікової групи, політична соціалізація яких відбувалась в незалежній Україні (18-29 років) або тих, більша частина життя яких припала на період після розпаду СРСР (30-49 років). Кумулятивний відсоток цієї групи склав 42% від загальної кількості опитаних порівняно з 41% у 2016 році.

Низькі показники (15,5%) у старшої вікової групи (50-59 та 60 і старше) можна пояснити сформованою у радянські часи підданською культурою, коли політичною компетентністю відрізнялась лише еліта суспільства, а інформація про політичні процеси подавалась дозовано через ЗМІ чи комсомольські зібрання. Однак щодо обговорення політичних новин з друзями, колегами чи родичами, представники старшої вікової групи лідирують як у даних за 2016

так і 2018 рік. Їх частка від всієї сукупності складає 18%, тоді як серед молоді цей показник на рівні 5% (детальніше див. Додаток 6).

В оцінках діяльності владних структур у 2018 році спостерігається незначне зрушення в бік позитивних оцінок «Задовільно» та «Добре» (див. Табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Розподіл оцінок респондентів стосовно задоволення діяльністю владних структур

	Позитивні оцінки («Добре» та «Задовільно»)		Негативні оцінки («Незадовільно» та «Погано»)	
	2016 рік	2018 рік	2016 рік	2018 рік
Кабінет Міністрів	7,5%*	17%	83%	71,5%
Верховна Рада	4%	6,5%	86,5%	82%
Президент	20%	28,5%	76,5%	67,5%
Мер	38,5%	49%	44,5%	37,5%
Органи місцевого самоврядування	13,5%	27%	67%	59,5%
Поліція	30%	43%	54%	46%
Армія	53,5%	60,5%	38%	27%

**відсотки вказані стосовно всіх респондентів, які дали відповідь на питання.*

Як бачимо, найбільше позитивних відгуків у громадській думці жителів м. Чернігова набрала діяльність армії та мера міста.

Діяльність армії респонденти схильні оцінювати в позитивному ключі з огляду на збройний конфлікт на Сході України. На початок 2017 року загинуло 149 бійців з Чернігівської області. Ще 10522 особи отримали статус учасників антитерористичної операції. Також у місті діють численні волонтерські організації з надання гуманітарної допомоги учасникам, з адаптації до громадського життя після участі в бойових діях і психологічні кабінети по роботі з учасниками бойових дій. Така громадянська активність у питанні допомоги армії, звісно, відображається на оцінках діяльності цього органу.

Діяльність мера жителі міста також схильні оцінювати позитивно, оскільки за часи його роботи було втілено в життя кілька проектів з благоустрою Чернігова і його популярність серед громадян набирає обертів.

Загалом показники рівня задоволеності функціонуванням державних інституцій свідчить про те, що їх діяльність не задовольняє очікувань і потреб жителів міста. Їх дії спрямовуються у протилежному напрямку від вимог суспільства і більшість населення вкрай невдоволені сучасним політичним становищем країни (87% невдоволених у 2016 та 80% у 2018 році).

Аналізуючи поведінкові аспекти політичної культури українців, можна стверджувати про низький рівень їх прояву. Так, на питання «Чи готові Ви до активного політичного протесту у випадку пригноблення ваших прав та інтересів?» ствердну відповідь дали 60% у 2016 році та 59% у 2018. Однак, щодо участі у громадсько-політичних заходах, то лише 16% визнали свою активність. Приблизно на тому ж рівні знаходився показник 2016 року 15,5%. Щодо основних мотивів участі жителів міста у цих заходах див. Додаток 6.

Іншим критерієм участі у суспільно-політичному житті ми визначили приналежність громадян до громадських організацій та політичних партій. У 2016 році ці показники складали 9% та 0,5% відповідно. У 2018 кількість респондентів, що належать до таких об'єднань дещо зросла: членство у громадських організаціях визнали 13%, у політичних партіях 2% респондентів.

Дані свідчать про ситуативність прояву громадянської активності членами українського суспільства. Громадяни не відчують потреби брати участь у суспільно-політичному житті, однак у випадку пригноблення їх прав та інтересів визнають можливість виступити з протестом.

Окремо ми розробили питання щодо уявлень респондентів про власний вплив на процеси, що відбуваються у суспільстві та про їх особисту відповідальність за стан справ в країні вцілому. Тут, порівняно з 2016 роком відбулися позитивні зрушення (див. Табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Розподіл суб'єктивних оцінок респондентів стосовно особистої відповідальності та впливу на рішення органів влади

		2016 рік	2018 рік
Як Ви вважаєте, яку особисту відповідальність Ви несеете за стан справ в Україні?	«Повну»	6%	13,5%
	«Часткову»	29,5%	38,5%
	«Ніякої»	39%	32,5%
Як Ви вважаєте, якою мірою Ви особисто можете впливати на рішення органів влади?	«Повною мірою, багато що залежить від таких людей, як я»	6,5%	12%
	«Частково, залежно від ситуації»	31%	42%
	«Вважаю, що не можу впливати на рішення влади»	62,5%	46%

Як ми вже побачили, жителі міста дещо розчаровані у політичній владі, однак продовжують регулярно приймати участь у виборах. У 2016 році 47% респондентів визнавали, що регулярно голосують на виборах. У 2018 році цей показник дещо збільшився до 52,5% (Додаток 6).

Цікавим є те, що більший відсоток тих, хто приймає участь у виборах у 2018 році припадає на жінок (46%) та вікову групу 30-49 років (22,5%). Дещо менші показники у віковій групі 18-29 років – 16,5%, частка чоловіків, які голосують склала 40% від загальної кількості респондентів, що відповіли на це питання.

Відчувають гордість за приналежність до українського громадянства 69,5% опитаних, що є демонструє зменшення кількості таких людей порівняно з 77% у 2016 році. Зросла частка тих, хто не відчуває гордості та не може визначитись у своїх відчуттях: у 2016 році їх було 9% та 14%, у 2018 вже 11,5% та 19% відповідно. Така динаміка демонструє нам прогалини у державній політиці щодо формування патріотизму та почуття гордості від приналежності до української спільноти. Незадовільна діяльність політичних інституцій на

різних рівнях провокує у громадян сумнівні почуття стосовно власного громадянства. Як один з наслідків динаміки у цьому напрямі можна зазначити збільшення міграції населення до інших країн, а тому вирішення цього питання набуває актуальності саме зараз.

В цьому контексті доцільно розглянути, яким же уявляється майбутнє України респондентам. Це питання ставилось респондентам у відкритій формі. Під час обробки результатів, респондентів, які відповіли на питання, розподілили на 3 групи відповідно до спрямування їх уявлень. Так оцінки майбутнього становища України, які носили позитивне забарвлення, як от наприклад «Все буде добре», «Україна набуде високих стандартів в усіх сферах життя», «Сильною розвиненою державою з перевагою загальнолюдських цінностей та високою соціальною відповідальністю громадян» були віднесені до групи «Оптимісти»

Відповіді, що несли негативні уявлення (наприклад, «Майбутнього як державного утворення немає», «Занепад сільськогосподарських виробництв, безробіття, інфляція, корупція, низький рівень освіти та медицини», «Не бачу майбутнього») були включені до групи «Песимісти».

Думки ж людей, які туманно уявляють собі майбутнє країни («Сумнівне», «Складне і неоднозначне», «Майбутнє України абсолютно не визначене») були віднесені до групи людей, що «Не визначились».

Так були виділені «Оптимісти», «Песимісти» та ті, що «Не визначились» (див. Додаток 6).

В результаті були отримані такі дані: частку респондентів з оптимістичним баченням майбутнього України у 2018 році склав 56,9% (у 2016 – 58%), песимістичні уявлення щодо становища України у майбутньому дотримуються 30,5% (у 2016 – 27,5%), тих, хто не визначився зі своїми оцінками виявилось 12,6 % (у 2016 – 15,5%).

Узагальнюючи отримані в ході дослідження дані, можна стверджувати, що політична культура мешканців м. Чернігова все ще продовжує перебувати

на перехідному етапі свого становлення. Політична компетентність (зокрема, такі її прояви, як інтерес до політики та обговорення політичних процесів) все ще лишається на порівняно низькому рівні.

Серед респондентів переважає зовнішній локус-контролю разом з низькою особистою відповідальністю за стан справ в Україні. Громадяни не відчують ані особистої потреби, ані суспільного запиту в їх участі у суспільно-політичній сфері життя суспільства, а, отже, і не відчують відповідальності за долю країни.

Політична поведінка громадян все ще обмежується електоральною участю у виборах та ситуативністю. Більша частина жителів міста підтверджує свою готовність до відстоювання своїх прав та інтересів, але лише в умовах їх пригноблення.

У політичній культурі продовжують співіснувати «агресивність» (невдоволення суспільним становищем та функціонуванням політичних інституцій) поряд з «апатією», або небажанням щось робити, певною втомою від кризового положення в країні.

У таких умовах доречним є згадування концепції цінностей Р. Інглхarta, який вважав, що допоки суспільство буде невдоволеним своїм соціально-економічним становищем, потреби людей будуть спрямовані лише на виживання в цих умовах, на покращенні свого матеріального становища та накопиченні матеріальних благ.

На нашу думку, основними рекомендаціями, дотримання яких спроможне змінити стан політичної культури, є: корекція політики у бік поширення цінності українського громадянства, патріотичних настроїв, вдосконалення системи політичної освіти, прозорість дій та рішень політичної еліти, відмежування капіталів від політичної діяльності, позбавлення наявних засобів масової інформації від залежності стосовно своїх власників та, найголовніше, налагодження взаємозв'язку з громадськістю з метою почути та втілити у життя основні потреби громадян.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Політична культура – це явище, що формується в процесі життя і функціонування суспільства. З одного боку, це накопичені поколіннями цінності, уявлення, норми поведінки, стереотипи та установки. З іншого, це обумовлені сучасними умовами інтереси, цінності та відповідні дії членів суспільства.

Перше загально філософське обґрунтування політичної культури можна знайти у працях Й. Гердера, проте джерела її сучасного розуміння пов'язані із соціологічною наукою і, насамперед, з ім'ям Г. Алмонда. На Заході вагомий внесок у розробку теорії політичної культури внесли також М. Дюверже, Л. Пай, У. Розенбаум, Р. Інглхарт і т.д. В Україні дослідженню окремих аспектів політичної культури присвячені праці Є. Головахи, В. Григор'єва, М. Головатого, М. Михальченка, О. Нагорної, В. Нагорного, Н. Паніної, Л. Півневої, О. Піхуна, Ю. Пахомова, І. Поліщука, О. Проскуріної, О. Рудакевича, В. Степаненка, М. Требіна, В. Ребкала, М. Хилька та ін.

Соціологи дотримуються думки, що політична культура формується під впливом державних утворень та інституцій. Однак цей вплив є двостороннім, політична культура громадян на певному рівні свого розвитку здатна впливати на суспільно-політичні процеси. Більше того, від неї залежить політична стабільність держави.

Таким чином, політична культура у нашому трактуванні, це сукупність норм, цінностей, уявлень особистості, які знаходять своє вираження у політичній поведінці та які формуються під впливом суспільно-економічних умов життєдіяльності суспільства і здатні змінюватись (хоч і повільно) відповідно до трансформаційних державних процесів.

Факторами та чинниками становлення політичної культури в українських реаліях є:

- умови соціалізації особистості,
- соціально-економічне положення її сім'ї та держави в цілому,
- вплив засобів масової комунікації (формування уявлень про політичних лідерів та процеси),
- діяльність політичних структур країни (як загалом, так і у сфері політичної освіти),
- умови стабільності чи нестабільності у суспільстві тощо.

До основних проблем формування політичної культури в Україні вчені відносять: неналежні умови політичної соціалізації особистості; відсутність цілісної системи політичної освіти; існування великої кількості громадських організацій, суспільних рухів, політичних партій, ідеологія яких побудована на протилежних засадах; поєднання великої кількості традицій, стереотипів, установок і емоцій; падіння суспільної моралі; маніпуляція свідомістю громадян з боку можновладців; використання «брудних» технологій задля досягнення владного положення.

У часи трансформації політичної системи країни у політичній культурі відбуваються якісні зрушення, які держава повинна підтримувати та стимулювати з метою урівноваження державного розвитку та становлення політичних позицій і свідомості громадян.

У другому розділі ми детально розглянули основні теорії політичної модернізації. Обумовлено це тим, що наша країна наразі знаходиться на перехідному етапі свого переходу до модерного (а за деякими підходами – постмодерного) суспільства. Модерність в цьому сенсі розуміється як покращення, вдосконалення, осучаснення існуючої, або навіть, створення нової досконалої системи.

Політична ж модернізація багатьма вченими ототожнюється зі встановленням у країні демократичного режиму правління, однак демократія, як ми знаємо також може функціонувати не зовсім ефективно.

С. Гантінгтон вважає, що обов'язковими умовами модернізованості політичної системи мають бути інституціоналізація та соціальна мобілізація. Інституціоналізація передбачає відокремлення політичної сфери від усіх інших (тобто її незалежність), диференціацію структури політичної системи з метою вдосконалення її функціональності та формування адаптивності цих структур до динамічних змін сучасного світу.

Соціальна мобілізація являє собою участь громадян у суспільно-політичному житті, наявність у них певної позиції, або узагальнюючи – це досягнення високого рівня політичної культури участі.

Інглхарт Р. у своїй концепції постмодерних цінностей, описує ціннісний перехід у свідомості громадян від цінностей, спрямованих на досягнення матеріального благополуччя, до цінностей, спрямованих на досягнення самореалізації та загального блага (яке може включати боротьбу за свободу, за охорону довкілля тощо). Головною передумовою такого ціннісного зрушення є досягнення стабільно високого соціально-економічного положення. Саме тому, на думку цього вченого, і ми з ним повністю погоджуємось, Україна, як постсоціалістична країна наразі знаходиться на перехідному етапі становлення цінностей самовираження.

Розгляд методологічних підходів до дослідження політичної культури в Україні, дозволив нам побачити за якими критеріями встановлюється її стан. Узагальнивши, ці критерії можна розподілити на 3 групи: політична компетентність, політичні установки, цінності та оцінки і політична діяльність. Такий підхід майже повністю співпадає зі структурою політичної культури, яку вже вважають класичною (розробники Г. Алмонд та С. Верба). На нашу думку використання такої методології дослідження найбільш точно і повно надає уявлення про стан політичної культури та про прогалини у її становленні. Такі дані є необхідними для вчасного та відповідного реагування владних структур з метою покращення ситуації.

Моніторинг стану політичної культури жителів м. Чернігова продемонстрував певні зрушення у свідомості громадян, як позитивні, так і не дуже. Ціннісні зрушення у політичній культурі українців переважно залишаються ситуаційними. Для того, щоб ці уявлення, інтереси та цінності стали загальнонаціональними, ми вважаємо необхідною лише зміна поколінь з пострадянського на покоління «Революції».

Формування політичної культури громадян України потребує зміни ставлення владних інституцій до цього явища. Держава має спрямовувати зусилля на досягнення монолітності, єдності у думках і цілях своїх громадян. Досягти такого результату можна лише вдосконалюючи систему державного правління: повинна бути прийнята концепція політичної освіти громадян, налагоджена система взаємодії між владою та громадськістю, ЗМІ повинні прозоро і чесно інформувати громадян про події та явища, що відбуваються у державі, а також про діяльність держструктур загалом і представників політичної еліти зокрема. Звісно, ще однією умовою є покращення соціально-економічного становища громадян, лише звільнившись від думки як прогодувати свою сім'ю, члени суспільства зможуть замислитись про вищі загальносуспільні цінності.

Сучасна Україна постала перед необхідністю реалізації нової політичної та культурної стратегії. Реалізація умов нової стратегії повинна досягти політичної культури нового формату – культури громадянської участі, злагоди, миру, культури демократичного спрямування та патріотичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабчук Я. І. Роль політичних партій в соціалізації особистості / Я. Арабчук // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 74. – С. 209–213.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – Москва : Мысль, 2014, 500 с.
3. Балакірева О. М. Виклики комплексної модернізації в Україні / О. М. Балакірева // Модернізаційні процеси та трансформація цінностей (матеріали засідання круглого столу «Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму») / Економіка і прогнозування. – 2013. – № 1. С. 127-129
4. Без царя в голове. Как изменились украинцы за 25 лет независимости [Електронний ресурс] / Интерв'ю Є. Головахи – Режим доступу до ресурсу: <https://focus.ua/country/355410/>. – Назва з титул. Екрану.
5. Белашко С. О. Політична участь як чинник суспільної модернізації // С. О. Белашко / Стратегічні пріоритети. – К.: НІСД, 2012. – № 2. – С.92-97
6. Береза В. О. Ціннісно–нормативний вимір політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства / В. О. Береза // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін: зб. наук. праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 20. – С. 88–93.
7. Боднаров О. Г. Становлення категорії політичного інституту / О. Г. Боднаров. // Наукові записки КНТУ. – 2011. – №11. – С. 104–108.
8. Буяк Б. Б. Етнонаціональні аспекти у формуванні політичної культури та соціалізації молоді в Україні / Б. Б. Буяк // Наукові записки / Нац.

акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 30 : Курасівські читання – 2005, кн. 1. – С. 97–106.

9. Вятр Е. Социология политических отношений. Москва: «Прогресс», 1979. – 456 с.

10. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90–ті роки ХХ ст. / І. В. Галактіонова // Наукові записки. – Т. 19. – Політичні науки. – К. : Вид. Дім «КМ Academia» / Києво–Могилянська академія. – 2001. – С. 72–79.

11. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. М. – 1977. – 703 с.

12. Головаха Є. Модернізація й зміна системи цінностей в українському суспільстві / Є. Головаха // Модернізаційні процеси та трансформація цінностей (матеріали засідання круглого столу «Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму») / Економіка і прогнозування. – 2013. – № 1. С. 130-131.

13. Головаха Є. Типи політичної культури та цивілізаційний вибір населення України / Є. Головаха, Н. Паніна, О. Стегній // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 3 (17). Київ: 2016.

14. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / за ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – 403 с.

15. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882–942

16. Делія О. В. Чинники політичної культури у структурі політичного середовища державної політики / О. В. Делія. // Аспекти публічного правління. – 2018. – С. 24–30.

17. Дембіцький С. С. Пояснення процесу демократизації в теоріях інституціоналізму раціонального вибору та культурної модернізації:

порівняльний аналіз / С. С. Дембіцький, Б. М. Хляпатура // Український соціум. – 2013. – № 3. – С. 19-31.

18. Загороднюк Т. Ю. Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной: монография / Т. Ю. Загороднюк. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2013. – 163 с.

19. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] / Р. Инглхарт. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa_I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf

20. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.

21. Карамишев Д. В. Формування системи цінностей і переконань як чинник інституціональних перетворень в українському суспільстві / Д. В. Карамишев // Теорія та практика державного управління. – 2016. – Вип. 1. – С. 6-14.

22. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико–методологічні проблеми [Електронний ресурс] / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9035/Kokors'ka_Politychna_kul'tura_teoretyko.pdf.

23. Кравець М. С. Г. Алмонд, В. Липинський про соціально–філософський зміст політичної культури / М. С. Кравець // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2016. – Вип. № 17. – С. 73–80.

24. Кривошеїн В. В. Вплив «революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства // В. В. Кривошеїн / Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія. – 2016. – № 2. – С. 37-58.

25. Кудря І. Г. Реконцептуалізація теорії модернізації у сучасному соціально-філософському дискурсі / І. Г. Кудря // Гуманітарні студії. – 2012. – Вип. 16. – С. 61-67.
26. Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія / П. В. Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.
27. Кутуєв П. В. Модерн як продукт революцій: версія Ш. Ейзенштадта / П. В. Кутуєв // Філософська думка. – 2015. – № 1. – С. 119-121.
28. Липинський В. К. Листи до братів хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. К. Липинський. – Видання Друге. – Нью-Йорк: Булава, 1954 – 470 с.
29. Масловский М. В. Современные теории модерна и модернизации / М. В. Масловский // Социологический журнал. – 2008. – № 2. – С. 31–44.
30. Нагорна Л. П. Політична культура і культура політики: етичні аспекти / Л. П. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6(39). – С. 14–24.
31. Новікова Н. Є. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України / Н. Є. Новікова // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2016. – Т. 186. – С. 67–71.
32. Нікітенко В. О. Формування політичної культури у контексті геоціннісної проблематики / В. О. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – Вип. 59. – С. 83–89.
33. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження. – Київ : Бібліотека Центру Разумкова, 2016. – 7 с.

34. Пасісниченко В. Л. В пошуках теорії політичної культури: проблеми концептуалізації поняття / В. Л. Пасісниченко, І. М. Пасісниченко // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 105–116

35. Перфільєва А. О. Політична культура як чинник модернізації українського суспільства / А. О. Перфільєва. // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – С. 282–286.

36. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми [Електронний ресурс] // Інформаційно–аналітичні матеріали до Фахової дискусії. – Київ: 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf

37. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

38. Поліщук І. О. Поняття та структура політичної культури [Електронний ресурс] / І. О. Поліщук – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2418/2/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%89%D1%83%D0%BA%20%D0%86.%D0%9E..pdf>.

39. Поліщук Ю. М. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики / Ю. М. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4 (78). – С. 194 – 207.

40. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна – Х.: Право, – 2008. – 320 с.

41. Проскуріна О. О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості / О. О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 50–56.

42. Пухкал О. Модернізація політичної системи України: державно-управлінський вимір [Електронний ресурс] / О. Пухкал. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10pogduv.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10pogduv.pdf)

43. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 352 с.

44. Руднев М. Г. Причины и следствия изменения массовых ценностей. [Рецензия] на кн.: Инглхарт Р., Вельцель К. 2011. Модернизация, культурные изменения и демократия / М. Г. Руднев // Экономическая социология. Т. 12. – № 2. – С. 138-143.

45. Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу/ А. Ручка // Український інформаційний простір. – Ч. 2. – К.: КНУКіМ, 2013. – С.163-169.

46. Секунова Ю. В. Шляхи формування політичної культури особистості в українському суспільстві [Електронний ресурс] / Ю. В. Секунова. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sworld.com.ua/konfer32/1077.pdf>.

47. Сокурянська Л. Г. Ціннісна динаміка як чинник та показник соціальних змін: питання теорії та емпіричні дослідження / Л. Г. Сокурянська // Модернізаційні процеси та трансформація цінностей (матеріали засідання круглого столу «Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму») / Економіка і прогнозування. – 2013. – № 1. С. 132-133.

48. Социолог Евгений Головаха: С проблемой "Россия" нам жить долго [Електронний ресурс] / Інтерв'ю Є. Головахи. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>. – Назва з титул. екрану.

49. Сушко А. І. Процеси трансформації політичної культури сучасного суспільства / А. І. Сушко // Актуальні проблеми політики зб. наук. пр.. – Одеса : Фенікс, 2015. – Вип. 56. – С. 242–248.

50. Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>

51. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 440 с.

52. Требін М. П. Політична культура: ретроспективний огляд концептуальних підходів / М. П. Требін, І. О. Поліщук // Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2013. – 2013. №1(15). – С. 123–140

53. Трегуб О. І. Політична культура демократичного суспільства у контексті феномену громадянства [Електронний ресурс] / О. І. Трегуб. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2785/Trehub_politychna_kultura_demokratychnoho_suspilstva.pdf?sequence=1.

54. Тульчинский Г. Л. Политические культуры: проблема изучения и типологии [Електронний ресурс] / Г. Л. Тульчинский // Эйдос. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/politicheskie-kultury-problema-izucheniya-i-tipologii>.

55. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15), Т. 1 / Гол. ред. В.М.Ворона, М.О.Шульга. – Вип. 1 (15), Т. 1. – Київ. Інститут соціології НАН України, 2014. – 650 с.

56. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс–Традиция, 2004. – 480 с.

57. Царенко О. О. Політична культура як чинник впливу на політичну поведінку громадян / О. О. Царенко // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 10. – С. 176–182

58. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірєва О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.]. – НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2014. – 340 с.

59. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – № 3. – С. 86-94

60. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М., 1996. – 416 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Таблиці моніторингового дослідження в рамках проекту «Українське суспільство» (порівняння даних 2006 та 2016 років за індикаторами політичної активності та ставлення до демократії) [Табл. Моніторингу С. 534-537]

РС2. Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	25.6	31.6
2. Скоріше згоден	29.5	37.0
3. Важко сказати, згоден чи ні	34.7	20.2
4. Скоріше не згоден	7.3	8.9
5. Зовсім не згоден	2.7	2.2
Не відповіли	0.2	0.1
Середній бал*	2.32	2.13

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означало повну згоду, а 5 – повну незгоду. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є незгода із запропонованим твердженням. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

РС3. Мені все одно, яка буде влада, якби не стало гірше

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	20.2	22.0
2. Скоріше згоден	19.2	25.9
3. Важко сказати, згоден чи ні	24.8	15.8
4. Скоріше не згоден	23.5	21.1
5. Зовсім не згоден	12.1	14.7
Не відповіли	0.2	0.5
Середній бал*	2.88	2.81

РС4. Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	20.7	24.9
2. Скоріше згоден	27.3	34.5
3. Важко сказати, згоден чи ні	38.3	26.0
4. Скоріше не згоден	9.7	10.8
5. Зовсім не згоден	3.5	3.2
Не відповіли	0.5	0.6
Середній бал*	2.48	2.33

РС6. Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	27.6	34.1
2. Скоріше згоден	21.9	30.1
3. Важко сказати, згоден чи ні	26.6	16.6
4. Скоріше не згоден	16.5	14.0
5. Зовсім не згоден	7.2	5.1
Не відповіли	0.2	0.1
Середній бал*	2.54	2.26

РС7. Я свій вибір давно уже зробив, тому не хочу брати участь у сьогоdnішньому політичному житті

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	19.5	19.4
2. Скоріше згоден	16.7	23.3
3. Важко сказати, згоден чи ні	34.0	27.4
4. Скоріше не згоден	21.2	21.5
5. Зовсім не згоден	8.3	8.2
Не відповіли	0.3	0.2
Середній бал*	2.82	2.76

РС9. Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	29.1	24.9
2. Скоріше згоден	22.6	26.4

3. Важко сказати, згоден чи ні	27.8	18.1
4. Скоріше не згоден	13.6	20.8
5. Зовсім не згоден	6.6	9.7
Не відповіли	0.2	0.1
Середній бал*	2.46	2.64

РС10. Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві посправжньому поважають права людини

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	25.8	31.7
2. Скоріше згоден	25.9	35.0
3. Важко сказати, згоден чи ні	36.5	23.3
4. Скоріше не згоден	8.7	6.9
5. Зовсім не згоден	2.9	3.0
Не відповіли	0.2	0.1
Середній бал*	2.37	2.14

РС11. Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	34.3	28.8
2. Скоріше згоден	25.3	32.8
3. Важко сказати, згоден чи ні	25.1	18.6
4. Скоріше не згоден	10.8	14.4
5. Зовсім не згоден	4.3	5.2
Не відповіли	0.2	0.2
Середній бал*	2.25	2.34

РС12. Демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	23.7	25.6
2. Скоріше згоден	25.6	37.2
3. Важко сказати, згоден чи ні	40.0	26.6
4. Скоріше не згоден	8.3	8.1
5. Зовсім не згоден	2.2	2.4
Не відповіли	0.2	0.1
Середній бал*	2.4	2.25

PC13. Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	20.3	27.0
2. Скоріше згоден	22.2	36.4
3. Важко сказати, згоден чи ні	39.7	24.3
4. Скоріше не згоден	12.5	9.9
5. Зовсім не згоден	5.1	2.4
Не відповіли	0.2	0.0
Середній бал*	2.56	2.24

PC14. Лише при демократії законодавча влада відображає інтереси всіх основних соціальних груп

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	18.7	23.5
2. Скоріше згоден	20.9	35.8
3. Важко сказати, згоден чи ні	46.4	27.7
4. Скоріше не згоден	10.1	9.4
5. Зовсім не згоден	3.	3.5
Не відповіли	0.3	0.1
Середній бал	2.59	2.34

PC16. Демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів

	2006 рік	2016 рік
1. Повністю згоден	20.7	24.1
2. Скоріше згоден	25.8	38.1
3. Важко сказати, згоден чи ні	40.3	27.2
4. Скоріше не згоден	9.0	7.8
5. Зовсім не згоден	4.0	2.8
Не відповіли	0.2	0.0
Середній бал*	2.5	2.27

Додаток 2

Складові шкали ставлення до влади, розробленої Дж. Реєм та їх показники у дослідженні політичної культури українців Центром Разумкова у 2017 році [36, С. 19-20]

ПІДШКАЛА “ЛІДЕРСТВО”	ПРИХИЛЬНИКИ ЛІДЕРІВ-ВИКОНАВЦІВ (%)	ВАГАЮТЬСЯ (%)	ПРИХИЛЬНИКИ ЛІДЕРІВ-КЕРІВНИКІВ (%)
1. Якщо у суспільстві є незгода щодо певного напрямку політики, політичному лідеру варто відмовитися від її здійснення	лідеру варто відмовитися від здійснення політики (53,3)	(32,1)	лідеру не потрібно відмовлятися від здійснення політики (14,6)
2. Лідеру завжди необхідно змінювати свій курс, щоб забезпечити згоду і гармонію в спільноті	лідеру повинен постійно коригувати політичний курс (48,3)	30,7)	лідеру не потрібно постійно коригувати політичний курс (21,0)
3. Важливо, щоб лідер завершував розпочате, навіть якщо йому доведеться цими діями викликати невдоволення людей	лідеру варто відмовитися від завершення розпочатого (27,3)	6,5)	лідеру не потрібно відмовлятися від завершення розпочатого (36,2)
4. Політичний лідер повинен слідувати побажанням громадян, навіть якщо вважає, що вони помиляються	лідеру варто слідувати за будь-якими побажаннями громадян (36,9)	(41,4)	лідеру не потрібно слідувати за будь-якими побажаннями громадян (21,7)
5. Якщо лідер точно знає, що необхідно робити, то він повинен прагнути діяти згідно своїм намірам, навіть якщо йому доведеться при цьому здійснювати певний тиск на громадян	тиск на громадян з боку політичного лідера є недопустимим (28,4)	(9,4)	лідер, впевнений у правильності свого курсу, може здійснювати певний тиск на громадян (32,2)
6. Для лідера є цілком нормальним вийти за межі повноважень, якими він володіє, якщо він впевнений, що це принесе користь народу у довготерміновій перспективі	виходити за межі своїх повноважень для політичного лідера є недопустимим (32,2)	(31,6)	лідер може вийти за межі повноважень, якщо це принесе користь у майбутньому (36,1)
7. Найбільш важливо забезпечити участь всіх громадян у прийнятті рішень, незалежно від рівня компетентності у питаннях, що розглядаються	потрібно забезпечити участь усіх громадян у прийнятті рішень, незалежно від рівня компетентності (48,1)	27,2)	участь усіх громадян, незалежно від рівня компетентності, у прийнятті рішень є непотрібною (24,7)
8. Завжди краще намагатися переконати людей, ніж давати їм прямі накази	лідеру варто переконувати людей (69,7)	(20,9)	лідеру краще віддавати людям прямі накази (9,4)

ПІДШКАЛА “ІНСТИТУТИ”	ПРОТИВНИКИ ПРАКТИК ЗАСТОСУВАННЯ ВЛАДИ НА ЗРАЗОК АРМІЙСЬКИХ (%)	ВАГАЮТЬСЯ (%)	ПРИХИЛЬНИКИ ПРАКТИК ЗАСТОСУВАННЯ ВЛАДИ АРМІЙСЬКОГО ЗРАЗКА (%)
9. Загалом, для кожного правила і кожної регламентації діяльності бюджетних підприємств, установ та організацій є вагомі причини	вагомі причини для кожного правила відсутні (12,3)	52,8)	існують вагомі причини для кожного правила (34,9)
10. У армії солдати не повинні виконувати наказ, якщо він очевидно суперечить моральним нормам	наказ, який суперечить моральним нормам, не потрібно виконувати (38,8)	(35,2)	всі накази в армії потрібно виконувати (26,0)
11. Якби армія надавала більше свободи для особистості, вона стала б кращою	збільшення такої свободи в армії є потрібним (32,1)	(37,2)	збільшення такої свободи в армії є непотрібним (30,7)
12. З тими, хто любить носити військову форму, щось не так	любити носити військову форму є не нормальним (14,6)	(32,3)	це нормально – любити носити військову форму (53,1)
13. Коли за Сталіна поїзди ходили точно за графіком, це було важливим досягненням	точне курсування поїздів в сталінські часи не можна вважати великим досягненням (21,5)	36,9)	точне курсування поїздів в сталінські часи було досягненням (41,6)
14. Роки служби в армії пішли б на користь кожному	роки служби в армії не є корисними для кожного (23,1)	(28,3)	роки служби в армії приносять користь кожному (48,6)
15. Армія дуже добре виправляє молодих чоловіків, робить їх більш організованими	армійський досвід не покращує особистісних якостей молодих чоловіків (20,0)	(25,7)	армійський досвід позитивно впливає на особистісні якості молодих чоловіків (54,3)
16. Цивільним є чому повчитися в армії	цивільні від армії не мають чого вчитися (20,3)	(30,8)	якості армії, яким можуть повчитися цивільні, є (48,9)

17. Я не згоден з армійськими принципами	незгода з армійськими принципами (21,9)	(44,9)	згода з армійськими принципами (33,2)
18. Армійські правила є добрими, тому що вони перевірені часом та випробувані	армійські правила не мають особливо високих якостей (20,6)	(37,8)	існує перевага армійських правил у тому, що вони випробувані часом (41,7)
19. Учні в школах потрібно привчати до суворої дисципліни	школярам сувора дисципліна не потрібна (25,3)	(30,2)	школярам потрібна сувора дисципліна (44,5)

ПІДШКАЛА "ПОРЯДОК"	ПРИХИЛЬНИКИ НЕРЕГЛАМЕНТОВАНОЇ СВОБОДИ (%)	ВАГАЮТЬСЯ (%)	ПРИХИЛЬНИКИ ПОРЯДКУ (%)
20. Люди повинні більше керуватися власними почуттями, і менше – правилами	переважати серед мотивів поведінки повинні почуття (24,8)	(35,9)	повинні переважати правила серед мотивів поведінки (39,3)
21. Людей слід привчати до пунктуальності	пунктуальність не обов'язкова (7,4)	(20,3)	пунктуальність важлива (72,3)
22. При прийнятті рішень ефективність та швидкість не є такими важливими, як надання кожному можливості висловити свою думку	з'ясування всіх думок є важливішим за швидкість і ефективність рішень (41,3)	(41,5)	ефективність та швидкість важливіші, ніж вислуховування всіх думок (17,2)
23. Життя сучасних людей занадто регламентоване	життя занадто регламентоване (42,6)	(36,8)	життя не є занадто регламентованим (20,6)
24. Ви знаєте, що вам робити, лише коли у вас є чіткий наказ	чіткий наказ не обов'язковий для того, щоб знати, що робити (46,7)	(29,8)	чіткий наказ є важливим для того, щоб знати, що робити (23,6)
25. Не варто очікувати, що у майбутньому люди будуть схильні так само підкорятися, як і сьогодні	люди не будуть підкорятися так, як сьогодні (48,3)	(36,3)	у майбутньому люди будуть схильні так само підкорятися, як і сьогодні (15,4)
26. Люди, які кажуть, що в нашій країні недостатньо свободи, не знають, про що говорять	у нашій країні недостатньо свободи (27,5)	(38,7)	у нашій країні достатньо свободи (33,8)
27. Я не проти, якщо інші вирішуватимуть, що я маю робити чи радитимуть, як саме я це маю робити	я самостійно вирішуватиму, що маю робити (60,3)	(27,3)	я не проти, щоб за мене вирішували інші, що маю робити (12,4)
28. Було б набагато краще, якби ми взагалі могли обходитися без політики	було б краще, якби ми обійтись без політики (35,2)	(36,7)	політика є важливою спільною справою і без політики не обійтись (28,1)

Додаток 3

Розподіл населення м. Чернігова за статтю і віком

(200 респондентів)

Стать	Вік та кількість осіб				Усього
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше	
Чоловіки	26	34	14	16	90
Жінки	22	38	20	30	110

Деснянський р-н – 67,5 % – 135 респондентів (6 інтерв'юерів)

Вул. Рокосовського-Одинцова

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. Савчука (р-н Красний міст)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	3	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. П'ятницька-Київська (р-н Мегацентр)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	2
Жінки	3	4	2	4

Вул. Доценко-Белова-Пухова

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	1
Жінки	2	4	2	5

Вул. Мстиславська-Красногвардійська

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	1
Жінки	2	5	3	3

Р-н ЗАЗ-Ремзавод

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	2
Жінки	2	5	3	3

Новозаводський р-н – 32,5 % – 65 респондентів (3 інтерв'юери)
 Вул. Щорса (р-н Шерстянка)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	2	3	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. Гагаріна (р-н Подусівка)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	2	4	2	3

Вул. Незалежності (р-н Масани)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–49р.	50–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	2	4	2	3

Додаток 4

Інструментарій дослідження (бланк інтерв'ю)

Добрый день!

Украинская служба социологического мониторинга проводит исследование современного состояния политической культуры украинского общества. Просим Вас принять участие и ответить на вопросы данной анкеты. Опрос проводится анонимно, а его результаты будут представлены в обобщенном варианте. Заранее благодарим за участие!

1) Интересуетесь ли Вы политикой?

1.	Да.	2.	Нет.
----	-----	----	------

2) Из каких источников Вы чаще всего получаете информацию о политических событиях? (выбрать один вариант)

1.	От коллег, друзей, родственников.	4.	Из прессы
2.	Из телевизионных новостей.	5.	Из интернет-сайтов, социальных сетей.
3.	Из радионовостей.		

3) - 9) Как Вы оцениваете деятельность

	1. Хорошо	2. Удовлетворительно	3. Неудовлетворительно	4. Плохо	5. Трудно сказать
3) Кабинета министров					
4) Верховного совета					
5) Президента					
6) Мэра					
7) Органов местного самоуправления					
8) Полиции					
9) Армии					

10) В какой мере Вы удовлетворены современным политическим положением Украины?

1.	Полностью удовлетворен	4.	Совершенно не удовлетворен
2.	Скорее удовлетворен	5.	Затрудняюсь ответить.
3.	Скорее не удовлетворен		

11) Обсуждаете ли Вы политические новости с друзьями, коллегами, родственниками?

1.	Да, постоянно.	2.	Да, иногда.	3.	Нет, не обсуждаю.
----	----------------	----	-------------	----	-------------------

12) Готовы ли Вы к активному политическому протесту в случае ущемления Ваших прав и интересов?

1.	Да.	2.	Нет.	3.	Затрудняюсь ответить
----	-----	----	------	----	----------------------

13) В каких из перечисленных ниже общественно-политических мероприятиях Вы принимали участие за последние 12 месяцев?

1.	Посещал встречи с представителями власти и политических партий.	3.	Ваш вариант. _____ _____ _____
2.	Принимал участие в акциях протеста.	4.	Ни в одном участия не принимал (перейти к вопросу №15)

14) Исходя из каких побуждений Вы принимали участие в этих мероприятиях?

1.	Защита своих прав и интересов.	5.	Получение денежного вознаграждения.
2.	Контроль за деятельностью органов власти.	6.	Ваш вариант. _____ _____ _____
3.	Стремление построить карьеру в политике.		
4.	Забота об общем благе.	7.	Не принимал участия.

15) Как Вы считаете какую личную ответственность Вы несете за положение дел в Украине?

1.	Полную	3.	Никакую.
2.	Частичную.	4.	Трудно сказать.

16) Принимаете ли Вы участие в выборах?

1.	Да, регулярно.	2.	Да, время от времени.	3.	Нет, не принимаю.
----	----------------	----	-----------------------	----	-------------------

17) Гордитесь ли Вы тем, что являетесь гражданином Украины?

1.	Да.	2.	Нет.	3.	Затрудняюсь ответить
----	-----	----	------	----	----------------------

18) Как Вы считаете в какой мере Вы лично можете влиять на решения органов власти?

1.	В полной мере, многое зависит от таких людей как я.
2.	Частично, в зависимости от ситуации.
3.	Считаю, что не могу влиять на решения власти.

19) Каким Вы видите будущее Украины?

Сообщите пожалуйста некоторые данные о себе.

20) Пол (вопрос не задавать)

1.	Женский	2.	Мужской
----	---------	----	---------

21) Возраст

1.	18–29 лет	2.	30–49 лет
3.	50–59 лет	4.	60 лет и старше

22) Образование

1.	Высшее	2.	Неполное высшее	3.	Среднее специальное	4.	Среднее
----	--------	----	-----------------	----	---------------------	----	---------

23) Род занятий

1.	Работник государственной сферы.	5.	Студент
2.	Работник частной сферы.	6.	Пенсионер
3.	Безработный	7.	Домохозяйка
4.	Военнослужащий		

24) Являетесь ли Вы членом общественных организаций?

1.	Да.	2.	Нет.
----	-----	----	------

25) Являетесь ли Вы членом политической партии?

1.	Да.	2.	Нет.
----	-----	----	------

Спасибо за участие!

Додаток 5**Інструментарій дослідження (інструкція для інтерв'юера)****Уважаемый интервьюер!**

Вы являетесь участником социологического исследования, цель которого изучение существующего уровня политической культуры населения г. Чернигова.

В период опроса именно интервьюер является основным исполнителем работ и обеспечивает качество конечных результатов исследования. От Вашей добросовестности и ответственности зависят полнота и точность учета мнений различных групп населения.

Раздел 1. Общие замечания.

1. Исследование осуществляется методом формализованного интервью, при котором интервьюер строго придерживаясь текста вопросника и требований данной инструкции устно задает вопросы опрашиваемому и собственноручно фиксирует его ответы – либо обводя кружками номера соответствующих позиций, либо записывая ответы словами на специально отведенных для этого местах (линейках).

Все записи в анкете делаются только ручкой и должны быть четкими и разборчивыми. При этом следует использовать чернила или пасту темного цвета и аккуратно обводить цифры альтернатив. В случае ошибки исправление делается следующим образом:

Ежова ~~❌~~ Ошибочный ответ.

② Правильный ответ.

2. При работе по описанному методу главная задача интервьюера заключается в том, чтобы зафиксировать подлинную, неискаженную, никак и ничем не спровоцированную и не подсказанную позицию респондента. Это

означает, что в ходе опроса интервьюер должен устранить или свести к минимуму влияние отрицательных факторов. Исходя из этих требований, интервьюер должен:

- по возможности исключить на время опроса контакты респондента с посторонними лицами, обсуждение с ними содержания вопросов и ответов. В анкете должно быть зафиксировано только личное мнение респондента;
- во всех случаях, кроме специально оговоренных, при формулировании вопросов полностью исключить какие-либо подсказки возможных ответов, которых нет в самой формулировке. Варианты ответов предлагаются респонденту в тех случаях, когда эта ситуация предусмотрена в самой формулировке вопроса;
- отождествлять мнение, выраженное респондентом в свободном, оригинальном высказывании, с той или иной кодовой позицией анкеты;
- фиксировать ответы на открытые вопросы, по возможности строго следуя лексике респондента. Если респондент не вполне ясно изложил свое мнение, следует попросить его уточнить высказывание;
- при возникновении у респондента затруднений, связанных с пониманием лексики, смысла формулировок вопроса и вариантов ответа, интервьюер должен повторить формулировки, не прибегая к их собственной интерпретации, толкованию. Если и при повторном формулировании вопроса, вариантов ответа респондент явно затрудняется или отказывается отвечать, необходимо использовать соответствующие кодовые позиции: «Затрудняюсь ответить», «Трудно сказать». Вместе с тем интервьюер не должен сам предлагать эти варианты ответа.

3. Наряду с формулировками вопросов и сопровождающих их вариантов ответов в анкете содержатся также разного рода технические рамки, относящиеся сугубо к интервьюеру и имеющие целью подсказать ему некоторые существенные детали проведения интервью.

4. Содержание анкеты и особенности проведения интервью должны быть тщательно изучены интервьюером до начала полевых работ и учитываться в процессе опроса. Любое нарушение указаний к заполнению анкеты является грубой ошибкой, ведущей к снижению качества полевых работ.

Раздел 2. Вводная часть опроса

Интервьюеру следует прежде всего представиться и сообщить о целях своего визита. Примерный текст вводной беседы предлагается в анкете. Композиция вводной беседы может меняться интервьюером в зависимости от конкретной ситуации.

Задача интервьюера при знакомстве с респондентом создать доброжелательную, спокойную атмосферу для предстоящей беседы, убедить в важности и необходимости участия в опросе именно данного человека. Возможно, респонденту следует объяснить, что исследование проводится по специальному научно разработанному методу, благодаря которому в опрос включаются все жители г. Чернигова, различающиеся по полу и возрасту.

В случае категорического отказа респондента от участия в опросе интервьюер должен выразить сожаление, извиниться за причиненное беспокойство и попрощаться. Однако, такого рода случаи должны быть сведены к минимуму.

В своей работе интервьюер исходит из принципа, что социологи обязаны выяснять и учитывать подлинные мнения, настроения, пожелания людей. Поэтому предложите респонденту отнестись серьезно к тем вопросам, которые ему будут заданы, и попросите его быть откровенным. Собранная информация используется в обобщенном виде после обработки в электронной программе SPSS. После этого переходите непосредственно к опросу.

Раздел 3. Пояснения к структуре анкеты и отдельным вопросам

В анкете абсолютное большинство вопросов построено по принципу шкал, которые по своему характеру являются строго альтернативными, т.е. респондент должен выбрать только один ответ.

Особенности отдельных вопросов

Вопрос 2. Из предложенных альтернатив респондент должен выбрать только! один вариант ответа.

Вопрос 13. Полуоткрытый вопрос. Альтернатива «Ваш вариант» предусматривает вариант ответа респондента. Необходимо точное фиксирование ответа. Если респондент выбрал альтернативу 4 («Ни в одном участия не принимал»), следующий вопрос не задается.

Вопрос 14. Вопрос задается только тем респондентам, которые ответили на вопрос 13, выбрав альтернативы 1-3.

Если респондент на вопрос 13 ответил «Ни в одном участия не принимал», отметьте такую же альтернативу в вопросе 14 и продолжите интервью.

Полуоткрытый вопрос. Есть альтернатива «Ваш вариант», которая предусматривает точное фиксирование ответа респондента.

Вопрос 19. Открытый вопрос! Ответ респондента должен быть точно (теми же словами) зафиксирован в отведенных строках. Никакие модификации ответа респондента не допускаются.

Вопрос 20. Вопрос не задается! Интервьюер самостоятельно выбирает альтернативу.

Раздел 4. Процедура выборки

Отбор домохозяйств должен проводиться механическим путем на основе определенного шага. В местах с многоэтажной застройкой, шаг составляет 4, в частном секторе – 3. То есть опрос должен проводиться в каждой 4-ой квартире, в каждом 3-ем доме. Если в домохозяйстве, которое определилось

шагом, никого не оказалось дома, необходимо продолжить отсчет шага, не меняя его размер.

В каждом домохозяйстве интервьюеру разрешается опросить только одного респондента, хотя и разрешается некая свобода выбора в пределах заданной квоты по полу и возрасту.

Раздел 5. Завершение работы

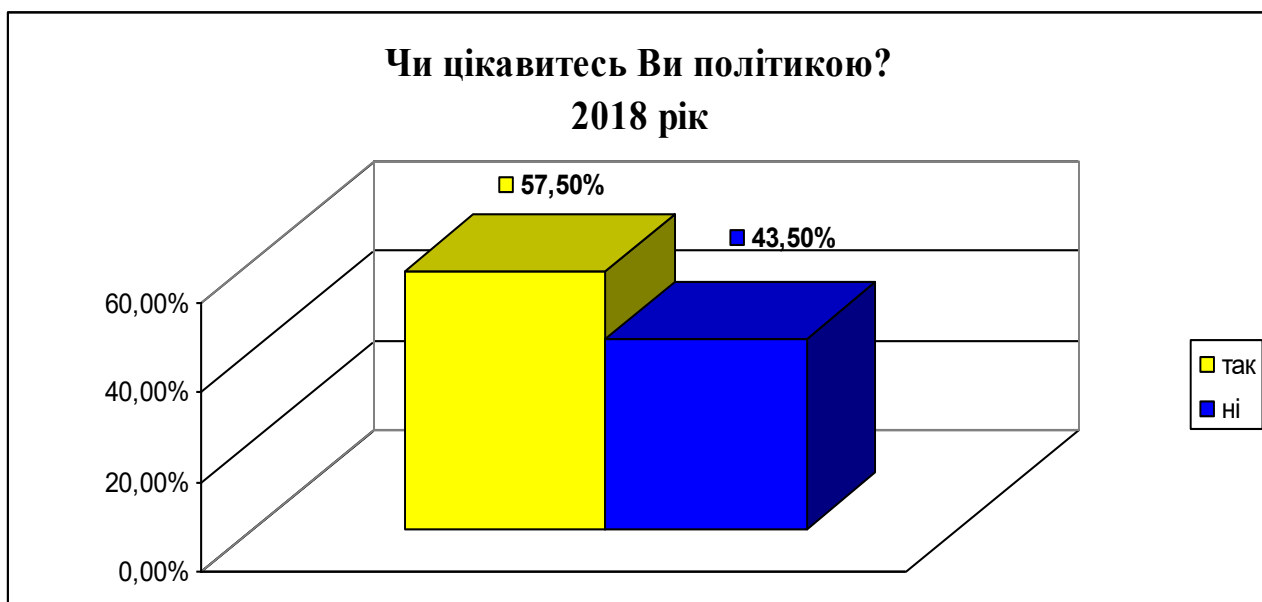
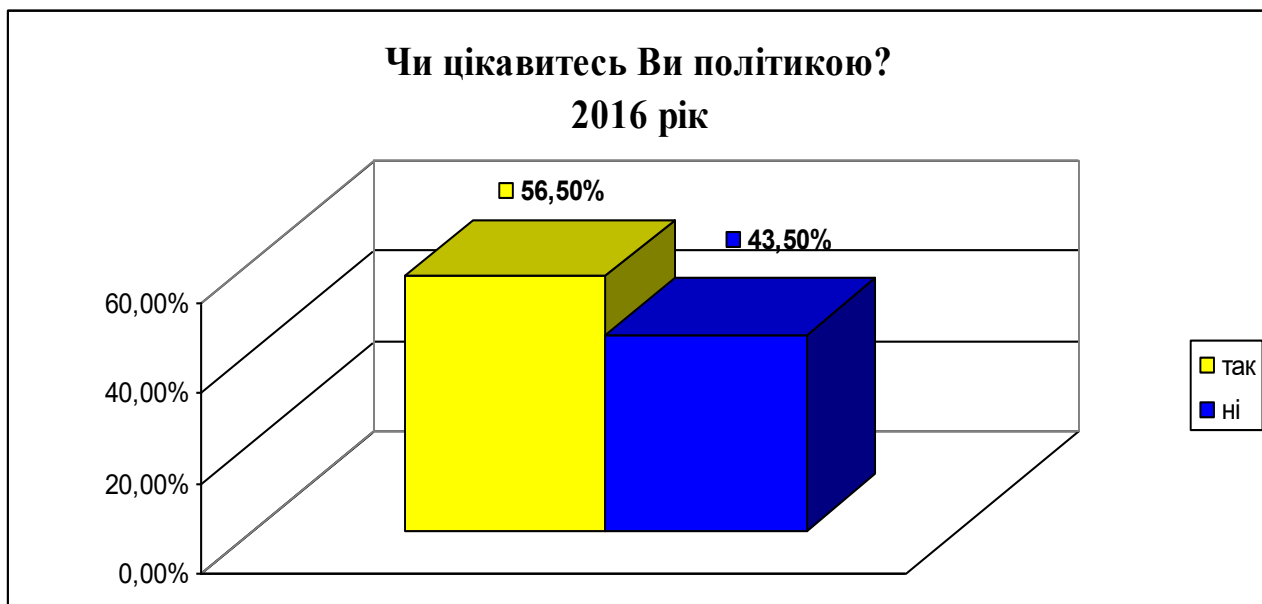
После выполнения всего объема задания интервьюер должен лично сдать работу руководителю полевого этапа. Комплект сдаваемых материалов включает в себя:

- заполненные анкеты;
- заполненные бланки поиска респондентов;
- неиспользованные, запасные бланки документов.

Благодарим Вас за работу и надеемся, что она будет успешной и качественной!

Додаток 6

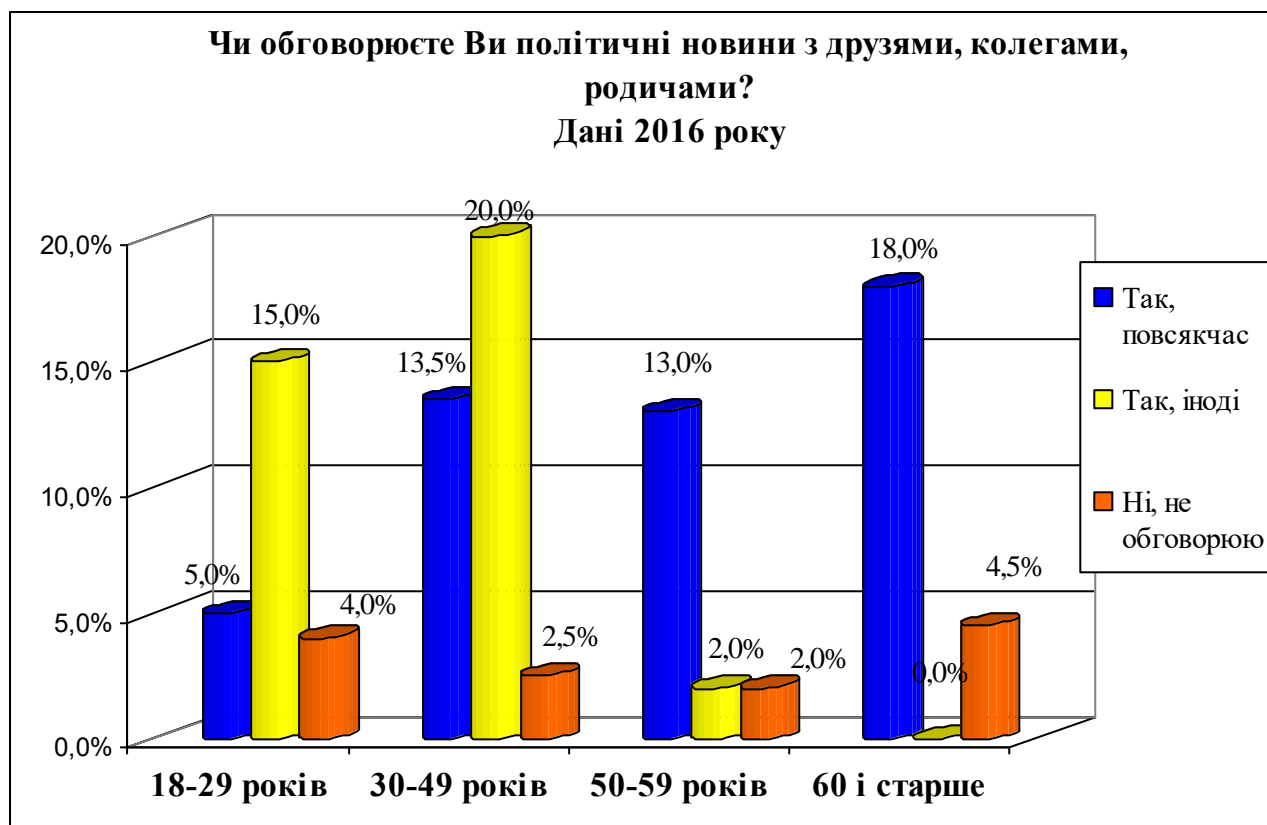
Розподіл відповідей респондентів у дослідженнях 2016 та 2018 років

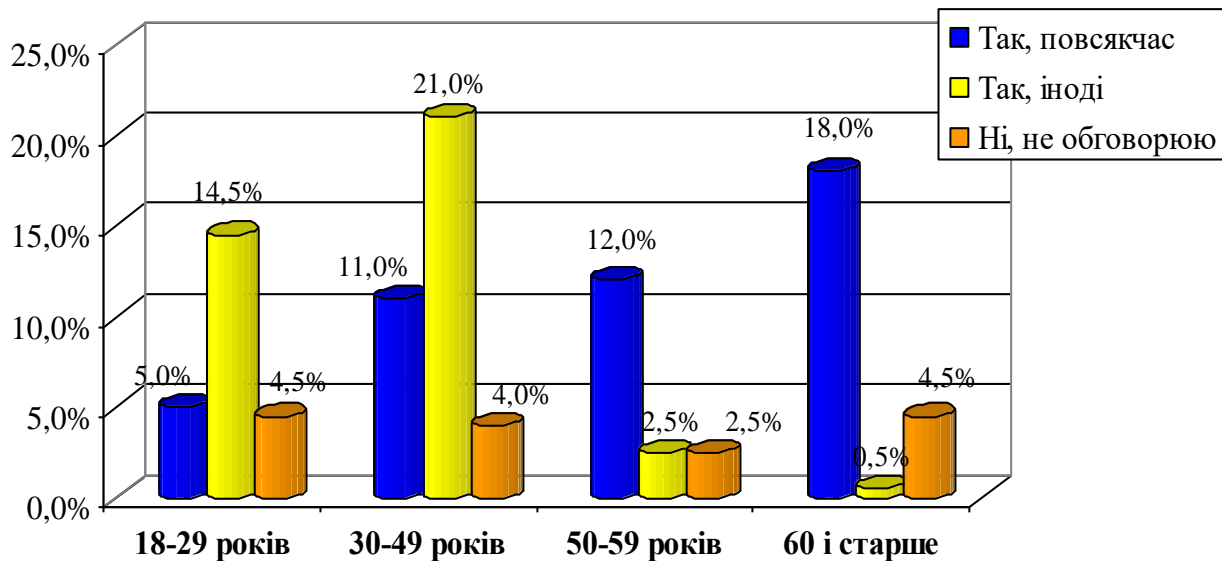
З яких джерел Ви найчастіше отримуєте інформацію про політичні події?

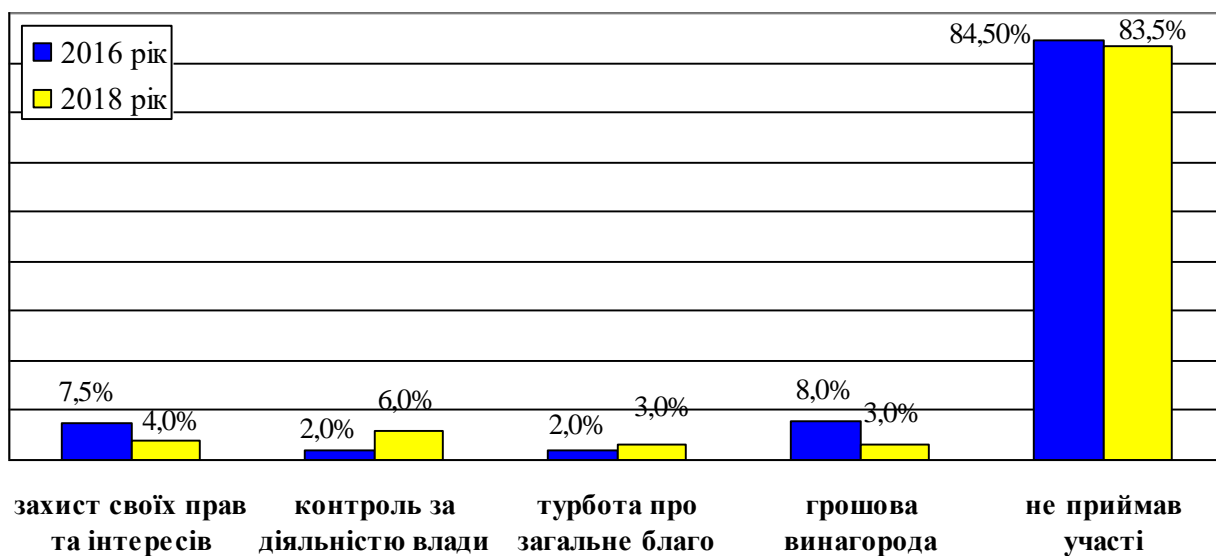
Чи обговорюєте Ви політичні новини з друзями, колегами, родичами? Дані 2016 року

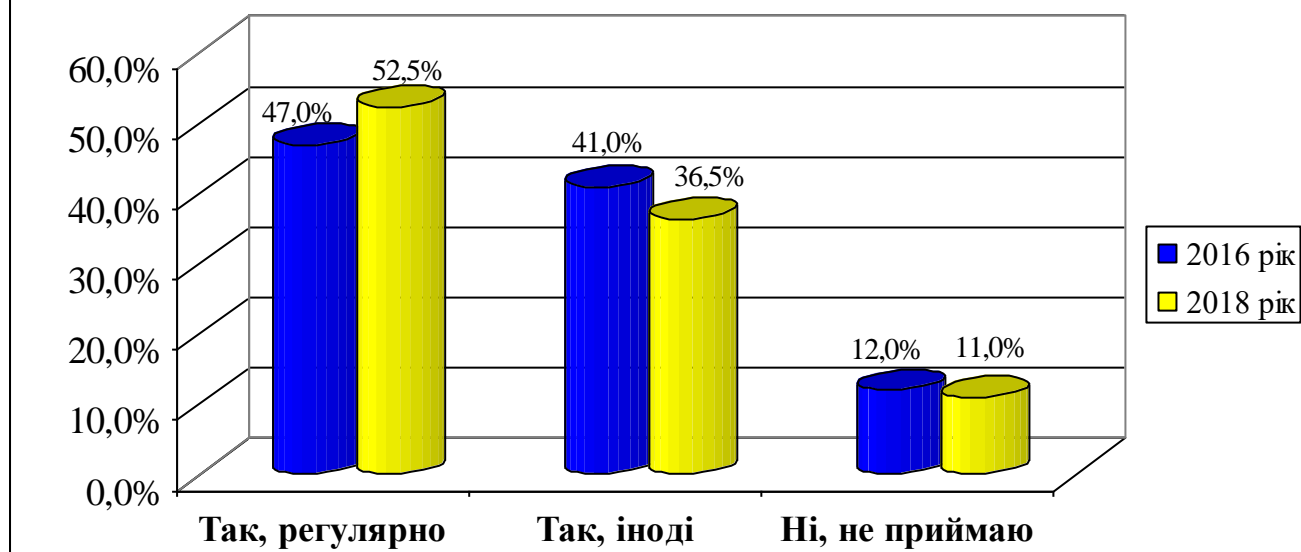
**Чи обговорюєте Ви політичні новини з друзями, колегами,
родичами?
Дані 2018 року**

Виходячи з яких мотивів Ви приймали участь у суспільно-політичних заходах?

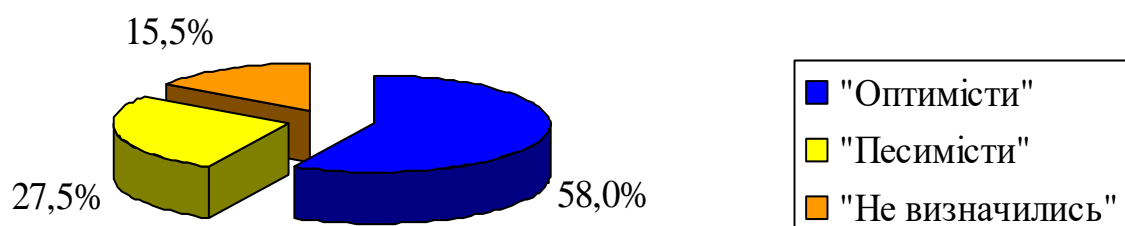

Чи приймаєте Ви участь у виборах?

Яким Ви бачите майбутнє України?

Дані 2016 року

Яким Ви бачите майбутнє України?
Дані 2018 року

